

Cornucopia

A Peer- Reviewed Journal of Language
and Literature

Advisory Board

Dr. S.P. Singh

Former Vice Chancellor
Guru Nanak Dev University
Amritsar

Dr. Jagbir Singh

Former Professor
Department of Punjabi
Delhi University, Delhi

Dr. Vinod Shahi

Former Principal
G.G.S. Govt. College
Jandiala (Jalandhar)

Dr. Om Avasthi

Former Professor & Head
Department of Hindi
Guru Nanak Dev University, Amritsar

Prem Chand Markanda
S.D. College for Women, Jalandhar

Published by :

Aastha Prakashan Grih

Raja Garden, Jalandhar- 144001

A-282, Second Floor, Vikaspur, New Delhi- 110018

Mobile : 99880-16399, 98145-27152

Email : asthaprakashangrih@gmail.com

Cornucopia: A Peer- Reviewed Journal of Language and Literature
--

Disclaimer

The Publisher has fully tried to follow the copyright law. However, if any work is found to be similar, its unintentional and the same should not be used as defamatory or to file legal suit against the editor/Publisher.

If the readers find any mistake/s, they may kindly point out those to us, and we shall great fully correct them in the next edition.

Referees / Review Editors

Dr. Sukhwinder Singh Sangha -	Guru Nanak Dev University Regional Center, Ladhewali, Jalandhar
Dr. Ravinder Singh-	Dyal Singh College, Delhi
Madhu Sandhu-	Guru Nanak Dev University, Amritsar Punjab, India
Mohan Sapra-	DAV College, Nakodar, Punjab, India
Ratna Sharma-	S.D. Arya College, Dinanagar, Punjab
Rajan Kapoor-	DAV College, Nakodar, Punjab, India

Index

Sr No.	Title	Author's Name	Page No.
1	Language Policy in India for Formal Instruction - A Journey from Pre-Independence Era to National Education Policy 2020	Dr. Charanjit Singh	7 - 14
2	Enhancing English Language Learning through Digital Tools at the Graduate Level	Dr. Narinder K Sharma	15 - 20
3	From Painting to Instagram: John Berger's Theories in the Age of Social Media	Amanee Kaur Bhatia	21 - 25
4	Gendered Realities In Workplace In 'Jasmine's Father'	Aabroo Sharma	26 - 30
5	Transnational Narratives in English Classrooms: Contextual Challenges and Cultural Integration in Punjab	Gurjit Kaur	31 - 36
6	Gandhian Perspective of Social Panorama in Arun Joshi's Fiction	Dr. Indu Tyagi	37 - 40
7	ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵੱਧਦਾ ਪਰਵਾਸ: ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਹਲ	ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨਰੂਲਾ	41 - 46
8	ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕਤਾ	ਡਾ. ਨਵਨੀਤ ਕੌਰ	47 - 50
9	ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਪੁਰਸਾਰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਪ	ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ	51 - 56
10	ਮਨੁਖ ਲਈ ਚੰਗੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਵਿ	ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ	57 - 62
11	ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ	ਡਾ. ਕੰਵਲਜੀਤ ਕੌਰ	63 - 69
12	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ	ਸੋਰਵ ਦਾਦਰੀ	70 - 74
13	ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ	ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ	75 - 79
14	प्रकृति एवं मानव जीवन के रिश्तों का कैनक्स: “दरीचों से झाँकती धूप”	डॉ. पान सिंह	80 - 87
15	संस्मरण विधा और महादेवी वर्मा का स्थान	डॉ. पूनम सूद	88 - 92
16	नलिन विलोचन शर्मा की इतिहास : दार्शनिक दृष्टि	डॉ. नीना मितल	93 - 95
17	ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਮੇਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ	ਡਾ. ਬਨਦਨਾ ਸ਼ਰਮਾ	96 - 101
18	कोरोजीवी कविता और नवगीत विधा का सामाजिक संघर्ष	अनिल कुमार पाण्डेय	102 - 109

Language Policy in India for Formal Instruction – A Journey from Pre-Independence Era to National Education Policy 2020

Dr. Charanjit Singh
Assistant Professor, Department of English
Lyallpur Khalsa College, Jalandhar

Abstract

Underlining the efficacy of mother tongue being the medium of instruction in educational institutes as testified by a good amount of research in this field, the present research paper in order to ascertain the thrust of NEP 2020 in this regard in its proper perspective undertakes a long journey beginning with Charles Grant and the Minutes on Education of Macaulay and passing through the Constitution of India, the significant education commissions thereafter, and the National Policies on Education of 1968 and 1986.

Key-words: NEP 2020, NPE 1986, NPE 1968, Mudaliar Commission, Kothari Commission

India is a land of great linguistic diversity. The Eighth Schedule of the Constitution of India initially listed 14 official languages of the Indian Republic. Since then this list has been constantly expanded with the inclusion of Sindhi in 1967, of Konkani, Manipuri and Nepali in 1992 and of Bodo, Dogri, Maithili and Santhali in 2004. Consequently, at present the Eighth Schedule of the Constitution includes 22 official languages. Besides, demands for the inclusion of 38 more languages in this Schedule are pending with the Govt. of India. In the 2011 Census of India, in addition to the 22 scheduled languages, 99 more languages have been listed up which are classified as non-scheduled languages. The 22 scheduled languages and 99 non-scheduled languages are indeed the broader language categories which assimilate within themselves 270 identifiable mother tongues being spoken in different parts of India by 10000 or more speakers. Besides, there has also been a reference to 1472 'unclassified' and 'other' mother tongues which are being spoken by less than 10000 speakers in different parts of the nation. In the wake of this remarkable multiplicity of mother tongues in India, it is imperative to comprehend the impetus on the delivery of formal instruction through the medium of mother tongue as specified in the National Education Policy 2020 in its proper perspective. The present research paper is an endeavour in this regard.

1.1 What is mother tongue?

Mother tongue is the first language that a child learns before being exposed to a formal educational setting outside home such as a crèche or a school. It is spoken in the household by the mother and the father or the majority around the child and through constant exposure to this language usually every child gains workable fluency in speaking and comprehending the routine affairs in this language. The situation is a bit complicated where the mother and the father living in a nuclear setting belong to two diverse linguistic communities and use a third language mutually agreed upon in front of their child. However, in such cases too, broadly, the language used in the household is considered to be the mother tongue of a child. Elucidating the concept more specifically, Pokorn (2005: 3) regards mother tongue as “not only the language one learns from one’s mother, but also the speaker’s dominant and home language; i.e., not only the first language according to the time of acquisition, but the first with regard to its importance and the speaker’s ability to master its linguistic and communicative aspects.” Foregrounding the significance of mother tongue in facilitating a child’s transition to community life, Tulasiewicz and Adams (2005: 5) define the phenomenon as “the language spoken in a region, which enables the process of enculturation, the growing of an individual into a particular system of linguistic perception of the world and participation in the centuries-old history of linguistic production.”

1.2 Why Mother Tongue – what Research says

The issue of formal instruction in the language of the home basically came into existence as fallout of imperialism and colonialism and further gained momentum in the wake of globalization which brought the hegemonic cultures and their languages in a state of confrontation with the native cultures and the languages of the land. The sensitization towards the issue is quite visible in the following excerpt from the convocation address of Rabindra Nath Tagore at the Calcutta University in 1937 - “In no country in the world, except India, is to be seen this divorce of the language of education from the language of the pupil. Full hundred years have not elapsed since Japan took its initiation into Western culture. At the outset she had to take recourse to textbooks written in foreign languages, but from the very first, her objective had been to arrive at the stage of ranging freely over the subjects of study in the language of the country. It was because Japan had recognized the need of such studies, not as an ornament for a select section of her citizens, but for giving power and culture to all of them, that she deemed it to be of prime importance to make them universally available to her people. And in this effort of Japan to gain proficiency in the Western arts and sciences, which were to give her the means of self-defence against the predatory cupidity of foreign powers, to qualify her to take an honoured place in the comity of nations, no trouble or expense was spared. Least of all was there the miserly folly of keeping such learning out of easy reach, within the confines of a foreign language” (Tagore quoted in Report of the Education Commission 1966: 19). Similarly, UNESCO (1953: 47) sets the tone quite early with its recommendation that “every effort should be made to provide education in the mother tongue” as a foreign language because of its affinity with an alien culture makes it difficult for a child “to interpret to himself the new ideas in terms of his own medium of thought—his mother tongue—and to express his own ideas and thoughts through the new modes of the alien tongue.” Since then UNESCO has been quite consistent in its policy in this regard. In its 2003 report, there has been a categorical assertion, “UNESCO supports mother tongue instruction as a means of improving educational quality” (UNESCO 2003b: 30). There is

a great volume of research that substantiates the above recommendations regarding the use of mother tongue as the medium of instruction especially in schools and even in higher education. For instance, Fafunwa (1969) through a six year primary project in Nigeria ascertains that the children taught through mother tongue throughout the six years of their primary education perform significantly better in both content subjects and in English in comparison to the children for whom the medium of instruction was mother tongue for the first three years and English for the last three years. Sullivan (2008) analysing the efficacy of an alternative approach to science teaching called 'Content-First Approach' concludes that the introduction of scientific concepts in the everyday language may facilitate better comprehension. Similarly, Hassanzadeh et al. (2011) investigates the significance of education in mother tongue through the growth of writing skill in Iranian EFL learners and concludes that it is better to educate the learners through mother tongue for creating a more conducive teaching-learning environment and facilitating better learning outcomes. Sathiaselvan (2013) uses normative survey methodology to ascertain the inclination of students and teachers in the junior secondary schools in Jaffna town regarding the usage of mother tongue and finds that learning gets facilitated through mother tongue as it is more effective, motivated and instils originality. Omoniyi and Olabode (2013) through a study on Nigerian primary school pupils involving 240 students from primary schools in Osun state and teachers trained in the native Nigerian languages for teaching mathematics found that the teaching of mathematical concepts in mother tongue is quite rewarding as it positively conditions the attitude of the learners towards mathematics by making it appear friendly and enables them to internalize mathematical concepts for an enhanced performance in the subject. Oyoo (2015) suggests that in practical subjects such as science which involve a lot of experiments and wherein teachers have to explain what they are doing and learners need to ask questions for the clarification of concepts and redressal of their queries, those who are "learning in their mother tongue are generally thought to have an advantage over their counterparts who are being taught in a second or third language." A number of other significant studies which testify the efficacy of the usage of mother tongue at the primary and advanced levels for an enhanced learning experience and a better interaction between learners and teachers include Dutcher (1995), Cummins (2000), Moschkovich (2002), Sabri, üstünlüoğlu and Aysel (2005), Nomlomo (2007), Mahlasela, (2012), Israel and Thomas (2013), Laguarda (2013), Shrazi and Shah (2016), Awopetu (2016), Cortez (2016) and Behrmann (2018).

1.3 Journey – Constitution, Language policies

India has a long and eventful history of colonialism. In the pre-independence era, the British attempts to perpetuate its rule over this nation through its cultural and linguistic hegemony came into constant strife with a distinct and diverse native cultural and linguistic identity. This fuelled the language debate as early as 1792 when Charles Grant, the chairman of East India Company, suggested the adoption of English as the language of government and as the medium of instruction in educational institutes. This suggestion regarding English as the medium of instruction first saw its formal institutionalization in 1835 with Macaulay's Minutes on Education wherein he mentioned the usefulness of the education that would be given to the natives through the medium of English. Obviously, the rationale behind this recommendation was not grounded in linguistics and educational psychology, but inspired by imperialism as he (1835: 8) explicitly states, "We must at present do our best to form a class who may be interpreters between us and

the millions whom we govern, —a class of persons Indian in blood and colour, but English in tastes, in opinions, in morals and in intellect.” The next most important historical document after Macaulay’s Minutes on Education regarding the language policy of the British Government in India is The despatch of 1854, on General education in India by Sir Charles Wood. It is significant because for the first time it underlines the significance of vernacular languages for formal education by clearly stating that vernaculars should be used to instruct the larger classes of the population who ignore English or have no sufficient knowledge of it and English should be used only where there is a demand for it and that too in combination with the vernacular languages of the district. This stance was further endorsed by the Report of Indian Education Commission (1882) with its recommendation for the use of mother tongue as the medium of instruction at the primary level.

In the post-independence era, this issue regarding the medium of instruction in the educational institutions was categorically addressed in the Constitution of India. Here it needs to be mentioned that in the Indian constitution, there are 13 articles that concern with language. These are as follows:

- Article 120 in Part V Chapter II: Language to be used in Parliament
- Article 210 in Part VI Chapter III: Language to be used in the Legislature
- Article 343 in Part XVII Chapter I: Official language of the Union
- Article 344 in Part XVII Chapter I: Commission and Committee of Parliament on official language
- Article 345 in Part XVII Chapter II: Official language or languages of a State
- Article 346 in Part XVII Chapter II: Official languages for Communication between one State and another or between a State and the Union
- Article 347 in Part XVII Chapter II: Special provision relating to language spoken by a section of the population of a State
- Article 348 in Part XVII Chapter III: Language to be used in the Supreme Court and in the High Courts and for Acts, Bills, etc
- Article 349 in Part XVII Chapter III: Special procedure for enactment of certain laws relating to language
- Article 350 in Part XVII Chapter IV: Language to be used in representations for redress of grievances
- Article 350A in Part XVII Chapter IV: Facilities for instruction in mother-tongue at the primary stage
- Article 350B in Part XVII Chapter IV: Special Officer for linguistic minorities
- Article 351 in Part XVII Chapter IV: Directive for development of the Hindi language

As is mentioned above, it is Article 350A in Chapter IV of Part XVII which specifies that the instruction in educational institutions at the primary stage shall be in the mother tongue of the child. The whole article runs as follows: “It shall be the endeavor of every State and of every local authority within the State to provide adequate facilities for instruction in the mother-tongue at the primary stage of education to children belonging to linguistic minority groups; and the President may issue such directions to any State as he considers necessary or proper for securing the provision of such facilities.”

On the recommendation of the Central Advisory Board of Education, the Govt of India appointed a secondary education commission under the chairmanship of Dr. Lakshmanaswami Mudaliar, the then Vice Chancellor of Madras University in 1952.. In

its report, the Mudaliar Commission (1953: 59) recommended that mother-tongue or the regional language “should generally be the medium of instruction throughout the Secondary school stage”. Among the other noteworthy recommendations of the commission in matters pertaining to language was its endorsement of the three-language formula with the suggestion that when the child has already learnt the mother-tongue at the Junior Basic stage, in addition to the study of the mother tongue, Hindi and English should be taught as compulsory subjects of study at the Senior Basic or the Middle school stage.

Formed in 1964 under the chairmanship of Daulat Singh Kothari, the then chairman of University Grants Commission (UGC), the Kothari Commission in 1966 also concurred with the provision of regional languages as the medium of instruction even upto the university stage saying it would be “unwise to strive to reverse the present trend for the adoption of the regional languages as media of education at the university stage and to insist on the use of a common medium in higher education throughout the country” (1966: 20). It also voted for the three-language formula which “includes the study of a modern Indian language, preferably one of the southern languages, apart from Hindi and English in the Hindi-speaking States, and of Hindi along with the regional language and English in the non-Hindi speaking States. (1966: xiii).

With National Policy on Education of 1968, the thrust on regional languages as the medium of education at the primary, secondary and university levels was reiterated with the assertion that “regional languages are already in use as media of education at the primary and secondary stages” and the recommendation that “urgent steps should now be taken to adopt them as media of education at the university stage” (NPE 1968: 3). Recognizing the utmost need of the availability of study material both at the entry and advanced levels, the NPE (1968: 8) recommends, “Special attention should be given to books for children and to university level books in regional languages.”

The National Policy on Education of 1986 was also in absolute agreement with the NPE 1968 so far as the provisions regarding regional languages being the medium of education upto the university stage and the three-language formula are concerned. Calling for the implementation of these provisions “more energetically and purposefully” (NPE 1986: 21), it asks for developing the curricula and devising the “instructional materials in tribal languages at the initial stages with arrangements for switching over to regional languages” (p.7), translation of books from one regional language to another (p.4), publication of multi-lingual dictionaries (p.4), translation of quality foreign books into Indian languages (p.22), and development of facilities for the intensive study of Sanskrit and other classical languages (p.15).

Coming at the time when India has already gone through two decades of the 21st century, National Education Policy 2020 is more elaborate, explanatory, comprehensive and concrete. The provision regarding mother tongue being the medium of education, which has been stated in the Constitution of India and reiterated in NPE 1968 and NPE 1986, has been continued and endorsed by stating that “the medium of instruction until at least Grade 5, but preferably till Grade 8 and beyond, will be the home language/mother tongue/local language/regional language” (NEP 2020:13) and that more higher education institutes “will use the mother tongue/local language as a medium of instruction, and/or offer programmes bilingually” (p.54). Like the previous policies on education, NEP 2020 also resolves to make high quality textbooks “available in home languages/mother tongue” (p.13). In addition, it aspires to enable the students “to think and speak about” science and mathematics “both in their home language/mother tongue

and in English” through the preparation of “bilingual textbooks and teaching-learning materials” (p.14), thus sounding more realistic by acknowledging the indispensability of English in the technical subjects wherein knowledge is being expanded constantly at the global level. A concrete step in this regard in the policy is the proposal to set up an Indian Institute of Translation and Interpretation for translating “high-quality learning materials and other important written and spoken material in various Indian and foreign languages” (p.55). Further, the policy endorses the previous three-language formula, however, in this regard instead of the limited and prescribed choice as is the case in previous policies, more flexibility has been brought in by NEP 2020 as it specifies that “three languages learned by children will be the choices of States, regions, and of course the students themselves, so long as at least two of the three languages are native to India” (p.14). Interestingly, it has been provided for that Sanskrit as well as “other classical languages and literatures of India, including Tamil, Telugu, Kannada, Malayalam, Odia, Pali, Persian, and Prakrit,” may be “an option in the three-language formula” (p.14). In addition, with the objective to promote national integrity and familiarize the students with “the beautiful cultural heritage and diversity of India” the policy suggests a project titled ‘The Languages of India’ wherein they will learn about “the remarkable unity of most of the major Indian languages”, know “what geographical areas speak which languages”, learn to speak “commonly spoken phrases and sentences in every major language of India” and have an idea about “the rich and uplifting literature” in these languages (p.14). Not only this, in order to make the students familiar with “the cultures of the world and to enrich their global knowledge and mobility”, the NEP 2020 has the provision for teaching foreign languages such as “Korean, Japanese, Thai, French, German, Spanish, Portuguese and Russian” at the secondary level (p.15). And finally, the policy shows care and concern for the Indian languages not receiving their “due attention and care” resulting in the country “losing over 220 languages in the last 50 years alone” and UNESCO declaring “197 Indian languages as endangered” (p.53).

References

- Pokorn, N. (2005) Challenging the Traditional Axioms: Translation Into a Non-Mother Tongue. Amsterdam: John Benjamins.
- Tulasiewicz, W. & A. Adams, (2005). "What Is Mother Tongue?" In Teaching the Mother Tongue in a Multilingual Europe. London: Continuum.
- UNESCO. (1953). The use of Vernacular Languages in Education - Monographs on Fundamental Education. Paris: UNESCO. <http://www.inarels.com/resources/unesco1953.pdf>
- UNESCO. (2003b). Education in a multilingual world - Education Position Paper. Paris: UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000129728>
- Fafunwa, A. B. (1969). “The Importance of the Mother-Tongue as Medium of Instruction”. In Nigeria Magazine, No 102:539-542.
- Oyoo, S. O. (2015). Why language is so important in science teaching. World Economic Forum. Retrieved from <https://www.weforum.org/agenda/2015/06/why-language-is-so-important-in-science-teaching/>
- Sullivan, K.J. (2008, August 20). Using Everyday Language to Teach Science May Help Students Learn. Stanford Report. Retrieved from <https://news.stanford.edu/news/2008/august20/teachsci-082008.html>
- Hassanzadeh, N., K. Shayegh & F. Hoseini. (2011). “The impact of education and awareness in mother tongue grammar on learning foreign language writing skills”.

Journal of Academic and Applied Studies, 1(3): 39-59.

- Sathiaselvan, A. (2013). "Mother tongue medium of instruction at junior secondary education in Jaffna advantages and limitations". In Proceeding of the Third International Symposium. South Eastern University of Sri Lanka: Sri Lanka. pp. 68-75.
- Omoniyi, I. O. & T. O. Olabode. (2013). "The effect of mother tongue and mathematical language on primary schools pupils performance in mathematics". In Journal of Emerging Trends in Educational Research and Policy Studies, 4(3): 542-546.
- Moschkovich J. "A Situated and Socio-cultural Perspective on Bilingual Mathematics Learners". In Mathematical Thinking and Learning 4(2):189-212
- Cummins J. (2000) Language, power and pedagogy: Bilingual children in the crossfire. Clevedon: Multilingual Matters.
- Dutcher N. (1995). The use of first and second languages in education - A review of international experience. In Pacific Island Discussion Paper Series no.1. Washington DC: The World Bank.
- Laguarda, A.I. & W.P. Woodward. (2013). "They own this: Mother tongue instruction for indigenous Kuku children in Southern Sudan". In School Psychology International, Vol. 34 No. 4: 453-469.
- Shirazi, K. & U. Shah. (2016). "Education in mother tongue: need of the time: a case study of a public sector college at Jamshoro". In Sci. Int. (Lahore), 28(3):3197-3201.
- Sabri, K., E. Ustünlüoğlu & K. Aysel. (2005). "The effect of teaching in a native and foreign language on students' conceptual understanding in science courses". In Asia-Pacific Forum on Science Learning and Teaching, 6(2): 1-30.
- Nomlomo, V.S. (2007). Science teaching and learning through the medium of English and Isixhosa: a comparative study in two primary schools in the Western Cape. (Ph.D dissertation). University of the Western Cape: Bellville.
- Mahlasela, J.T. (2012). Improving comprehension in physical science through mother tongue subtitling in secondary education. (Master's Dissertation.). Northwest University: South Africa.
- Israel, O. O., & O. O. Thomas. (2013). "Effect of mother tongue and mathematical language on primary pupils performance". In Journals of Emerging Trends in Educational Research and Policy Study, 4: 542-546.
- Awopetu, A.V (2016). "Impact of mother tongue on child learning abilities in early childhood classroom." In Procedia, Social and Behavioral Sciences, 233: 58-63.
- Behrmann, T. (2018). Evaluating the effects of mother tongue on math and science instruction. Monument, CO, USA: ISTES Organization.
- Cortez, F. (2016). The impact of mother tongue based instruction to ilokano public school elementary pupils. Research submitted To University of Saint Louis, Tuguegarao City: Philippines.
- Macaulay, T. B. (1835). Minutes on Education. Calcutta: C.B. Lewis at the Baptist Mission Press. <http://home.iitk.ac.in/~hcoverma/Article/Macaulay-Minutes.pdf>
- Wood, C. (1854). The despatch of 1854 on General education in India. <https://indianculture.gov.in/rarebooks/despatch-1854-general-education-india>
- Govt. of India. (1882). Report of the Indian Education Commission. <http://hdl.handle.net/123456789/1277>
- Ministry of Education of Govt. of India. (1953). Report of the Secondary Education Commission. <https://indianculture.gov.in/report-secondary-education-commission->

october-1952-june-1953

- NCERT. (1966). Education and National Development - Report of the Education Commission 1964-66. <http://dise.in/Downloads/KothariCommissionVol.1pp.1-287.pdf>
- Govt. of India. (1968). National Policy on Education, 1968. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/document-reports/NPE-1968.pdf
- M.H.R.D. of Govt. of India. (1986). National Policy on Education - 1986. https://ncert.nic.in/pdf/nep/Policy_1986_eng.pdf
- M.H.R.D. of Govt. of India. (2020). National Education Policy - 2020. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
- Ministry of Home Affairs, Govt. of India. (2011). Data on Language and Mother Tongue 2011. https://censusindia.gov.in/2011Census/Language_MTs.html
- The Constitution of India, 1950. <https://legislative.gov.in/sites/default/files/COI...pdf>

Enhancing English Language Learning through Digital Tools at the Graduate Level

Dr. Narinder K Sharma
Assistant Professor, Department of English
Central University of Punjab, Bathinda

Abstract

The integration of digital tools in education has significantly transformed language learning methodologies. Among these, graphic design and content creation platforms provide innovative ways to enhance English language learning at the graduate level. Such tools align with the Affective Filter Hypothesis by creating a stress-free, engaging, and interactive learning environment. They offer a variety of templates, drag-and-drop features, and multimedia integration, enabling students to develop creativity while refining their language skills. These platforms support Computer-Assisted Language Learning (CALL) and Mobile-Assisted Language Learning (MALL), making education more accessible and dynamic. Features such as infographics, meme creation, collaborative designing, and video editing cater to different learning styles and encourage student-centered learning. By integrating digital tools with traditional pedagogical approaches, educators can enhance student engagement, improve comprehension, and foster independent learning. This study highlights the role of digital tools in transforming English language education, making them essential for modern learning.

Keywords: English Language Learning, Digital Tools, CALL, MALL, Interactive Learning.

The dawn of the millennium has seen many an innovation in terms of technology for language learners. In fact, it has made it intriguing and fun to learn through a series of game and activity-based sessions. The English language has adopted this type of pedagogy or methodology to ignite a spark of enthusiasm in its readers. This theory of English language learning is known as CALL, which stands for Computer-Assisted Language Learning. The basic aim of CALL is to enliven the whole process of language learning through the introduction of language games and worksheets and providing a virtual learning environment. It also equips one with web-based learning. This web-based learning uses interactive whiteboards and also MALL (acronym for Mobile Assisted

Language Learning). This basic idea of implementing CALL came through the idea of language teachers believing in the ideology that the approach should be student-centric rather than teacher-centric. This teaching methodology ensures dual advantages. Both are interactive learning and individualized learning. It also blends with other learning theories, like Stephen Krashen's Monitor Hypothesis. Krashen proposed five types of hypotheses in his theory. They are discussed in the following paragraph:

The acquisition learning hypothesis posits that language acquisition occurs naturally, a process known as unconscious effort. The second step is that a learner gradually starts learning the rules of grammar itself. This stage helps in identifying the rules and grammatical structure of the language. The Monitor Hypothesis is based on the idea that the learner is constantly theorizing about himself/herself with the functional rules of grammar. The learner must adhere to three essential rules. They are knowledgeable of grammatical rules, forms of language, and reviewing and applying the rules of language. The Natural Order Hypothesis posits that language learners acquire language through the study of grammatical structures and rules. The rules of the first language facilitate this acquisition. We cannot change or alter the universal rules of grammar; they remain unchanged. The Input Hypothesis concerns itself with the idea of acquiring the second language itself. This theory reintroduces the idea that language is more acquired than learned. It also reinstates the idea that the student receives language-based information better when language learning becomes more fun-based. The final aspect of this theory asserts a priori that emotional factors influence the Affective Filter Hypothesis. There should be no stress on the learner to acquire language; instead, the learning environment should be pleasing and friendly. It should be more of an unconscious process, not a conscious one. Openness is the best approach to language learning.

Canva, the digital tool under focus, comes under the category of the Affective Filter Hypothesis. It is used as a graphic design interface that easily blends pictures and visual effects in its template. It can also create presentations and generate visual content. It also features a video-editing tool that makes it simple to embed videos into presentations and visualizations. Canva serves as an efficient tool for English language learning. "Canva for Work" was launched in 2015; this gave importance to learning and organizing the study of the English language through the style of presentation. Similarly, "Canva for Education" was implemented in 2019. This venture was provided with an aim of providing a fruitful collaboration between the learner and the learned. The goal of Canva's launch was to offer language learning to undergraduate students. Language learning is not only helpful in dealing with its various aspects, like usage, pronunciation, syntax, and vocabulary, but it is also highly beneficial in making invitations and other creative things.

The 'drag and drop' option in Canva makes it intriguing and enriching for students to make various templates and express themselves freely on topic-specific aspects. Alongside this, the aspect of photo editing takes on preference in Canva. The freedom to use Canva comes with having more than 50,000 templates. In this endeavour, the student has more freedom to choose his/her template based on the topic of interest and the fun factor (activity) involved. One can simply upload photos onto Canva, choose the template, and save the file on the computer. They are further subcategorized as making posters, flyers, presentations, graphics, etc. The process enhances the creativity of the graduate students. This aids in showcasing their talent in the form of making pictures, slides, and rendering animation to the videos created. Canva tickles at one's creativity. It

can also bring the images to life and render an equally captivating and appalling network of language and interactive worksheets and sessions. The aspects of cropping, adding textures, and setting up dimensions aid in creating a photo on Canva successfully.

When compared to PowerPoint presentations on Word, Canva has many enhanced features like the use of memes. Memes are images or pictures created with the intention of spreading light-hearted humor. Students in the age group of 17–20 experiment with all sorts of designs and templates, giving in to the demands of the teachers. Customizable templates are a unique feature of Canva. It is highly useful in meeting the demands of the youth and creating their interest in the genre as a whole. It bears the advantage of being the photo editor as well as the video editor in a single application. This dual quality caters to both senses: hearing and visualizing. This is a wonderful sense of appeal it creates for the learners of English at the undergraduate level. What is more intriguing is the fact that collage-making makes Canva stimulating and accessible to use. The intricacies of a tool are fascinating to use when used minutely, like making a logo. Logo Maker is another function of Canva. It brings in features, such as choosing the right colors, making it incredible and collaborative within the team. The templates are not the typical ones; instead, they are designer-approved color combinations. This approach gives it the advantage of adjusting colors within the framework of the design itself.

To enhance students' learning at the undergraduate level, these pointers are important. Firstly, when it comes to using specific language-related vocabulary, Canva helps in maintaining the simplicity of English language communication. If the user of Canva employs simple language, it increases audience reachability and participation. It would be helpful in maintaining or decoding complex language-related vocabulary. The user can use his/her discretion so well that he/she can gauge himself/herself for repetitive sentences and edit them. Secondly, this software is topic-specific or theme-based. One can generate content to achieve a desired tone or style. The quality of resonating images and thinking words lends it to be a 'see and feel' kind of experience. This software, Canva, greatly stimulates creativity. The result of the creation could be an enriching experience. Thirdly, this software, Canva, retains the first level of interest with the receiver. It facilitates communication by meeting the needs of the receiver. One can design his/her engagement with the audience and develop the content accordingly. Since this software is highly interactive in nature, it is necessary to make it interesting and keep it going too. This approach also facilitates the promotion of similar social brands. When topics overlap and incorporate blended learning, the audience interacts. Lastly, through this software, Canva, one can make the audience focus their efforts on understanding a particular language-related topic and interact directly with the user. All the activities that can be performed include word games, making simple statements, generating a link for the audience, and helping them interact with the post.

The credo of the present times is collaborative learning. This is a critical tool. The best way to perform a teaching activity is by using one's own library or reference material as a guide to learning. These consist of a wide array of lesson plans, reports, and posters. Alongside this, extra features can be added, like those of GIFs, animation, and sound graphics. Infographics is a portmanteau word for making information captivating and adding graphics to it. It is possible to carry out individual work and teamwork efficiently and effectively, leading to positive outcomes. Such activities can turn out to be very effective in creating as well as retaining the interest of the students. Students can enhance and nurture their critical thinking skills. On the other hand, students can learn through group projects or activities. Through group projects or activities, students learn two

skills: group dynamics and language proficiency. An LMS (Learning Management System) is created with the help of this type of learning. Canva seamlessly integrates with the LMS.

Canva has an open-access feature for K-12 instructors and educators. It needs to have a district setup called Schoology. You can access submissions at the top right-hand corner once you hand over the assignment. Students can be graded, and feedback is provided. Monitoring students' progress regularly is crucial for language learning. It is a continuous exercise. Other additional features that Canva provides are a brand kit, templates, presentation tools, SEL templates, advanced design features, app smash, and video creation. Brand kits are assemblies that include graphics, colors, and fonts. It amazes the students and helps them create fantastic assignments with theme-based colors. Executing commands like placing a timer and blurring the screen enhances Canva Magic Shortcuts. These are built-in tools to keep the presentation lively. These tools serve as individual markers for presentations or tasks. This software can wonderfully enhance engagement in lessons. This software serves the purpose of edutainment, where it is a blend of both education and entertainment. The best-suited added feature of Canva also credits itself to being involved in group work. We refer to it as "group work". There are two features involved: collaborating on the content and editing it. One can sort out the content in the order of importance and edit or alter it according to the requirement. Additionally, there are various tools like the Draw Tool, Colour Picker Tool, QR Code Generator, Bitmoji Integration, and other devices. All these tools are excellent to use and integrate well with each other, like the options in MS Word. These are personalized emoticons suited for any occasion. The addition of graphics makes it a fun feature to use and interact with.

Language accessibility options make it a wonderful tool. The user can also learn using their mother tongue. Users can activate the preferred option tab. Another feature is to use the modifier key for single-key shortcuts. Language learning is never complete without indulging in fun-time activities, especially while teaching undergraduates. Infographics are a wonderful way of introducing oneself in the activity session. The teacher can initiate the process of introduction by using an infographic. You can type text messages to start a discussion thread. Conversely, you can insert a downloadable infographic image file to illustrate a theme. For instance, if the teacher is describing the quality of beauty, you can upload images of beautiful faces. Just as a picture is worth a thousand words, so is the preference for images over words. Here's the paragraph with a concluding statement:

Sharing templates with students at the same time helps in collaborating better with the instructor. Emojis and language content can teach students a lot. This helps in concentrating better and avoiding the distraction of browsing through social media sites. Another important aspect of language learning at the undergraduate level is to teach students an effective way of writing movie reviews. The skills that are required for this endeavour are analytical writing, creative thinking, and a message-oriented conclusion. The movie poster-making app will integrate these three components. It is possible to develop and rate movie reviews effectively. Additionally, you can assign students the task of creating movie trailers using the provided video templates. Alternately, others can also be created. The next creative venture is to give instructions for a task. This approach replicates the idea of using an algorithm at work. Visually appealing content is delivered from the comfort of the app. Work also involves the development of process posters. For instance, a language student can list all eight parts of speech as part of a task that involves locating and organizing them. Making a sweet dish with the help of a flowchart aids in the

same process. Visuals and graphic images can add vitality and intrigue to the process. You can also write and compose short stories and comic strips using the software Canva. This facilitates the process of fostering creativity and puns. This process fosters the inculcation of language learning through literature. This process makes short-dialogue writing engaging and enjoyable. The best part of Canva is the liberty given to the user for exploring templates suitable for the lesson and uploading their paper drawing as images. You can generate engaging lessons and activity-based sessions by using Canva. Such activities would continuously sustain the interest of the students. Another individual, language-based task is to create e-mail signatures in Canva. We don't model this after a person's printed, original signature. It is a creative blend of efforts aimed at achieving originality. You can choose and customize email templates based on your requirements. Until recently, people believed that creating a newsletter was an impossible task. But with the innovation of technology, it has become an effortless task. Canva provides readymade templates that are easy for teachers to use and employs innovative methods to engage students in activities. Next comes the most captivating factor of creating worksheets, resources, and other activities of study. Easy accessibility to files aids in the quick development of building up teaching resources. Target-specific content, also known as the point of necessity, can generate resources. The most intriguing tool of language learning is the concept of presentation hacks. Canva's most innovative feature is its inspiration from technology and its ability to reach out to its users. Its catchwords have been collaborative, creative, and comment-based.

In conclusion, this platform serves as a powerful educational tool that seamlessly integrates technology with language learning, enhancing creativity, engagement, and accessibility for both teachers and students.

References

- Apple. (n.d.). Canva: Design, photo & video [Mobile application software]. App Store. Retrieved March 11, 2025, from <https://apps.apple.com/us/app/canva-design-photo-video/id897446215>
- Beelinguapp. (n.d.). Stephen Krashen's five hypotheses of second language acquisition. Retrieved March 12, 2025, from <https://beelinguapp.com/blog/stephen-krashens-five-hypotheses-of-second-language-acquisition>
- University of Massachusetts. (n.d.). Learner-centered tools: Canva. UMass Blogs. Retrieved March 15, 2025, from <https://blogs.umass.edu/onlinetools/learner-centered-tools/canva/>
- TCEA. (n.d.). Top features: Canva for education. Retrieved March 1, 2025, from <https://blog.tcea.org/top-features-canva-for-education/>
- Business Insider. (n.d.). What is Canva? A guide to the graphic design platform's features and capabilities. Retrieved March 1, 2025, from <https://www.businessinsider.in/tech/how-to/what-is-canva-a-guide-to-the-graphic-design-platforms-features-and-capabilities/articleshow/78197086.cms>
- Canva. (n.d.). Create logos. Retrieved March 1, 2025, from <https://www.canva.com/create/logos/>
- Canva. (n.d.). Design template: DAEGXAX9Hsg. Retrieved March 1, 2025, from <https://www.canva.com/design/DAEGXAX9Hsg/bdrmeKTGRi3EPt4BliAH2w/view>
- Canva. (n.d.). Canva for education. Retrieved March 1, 2025, from https://www.canva.com/en_in/education/

- FairGaze. (n.d.). Creative thinking. Retrieved March 1, 2025, from <https://fairgaze.com/webinars/creative-thinking.html>
- LinkedIn. (n.d.). Canva. Retrieved March 1, 2025, from <https://www.linkedin.com/company/canva>
- The Merrills Edu. (2021, December 3). 20 ways for students to use Canva in the classroom. Retrieved March 1, 2025, from <https://www.themerrillsedu.com/blog-1/2021/12/3/20-ways-for-students-to-use-canva-in-the-classroom-epgyf>
- PCMag. (n.d.). Canva review. Retrieved March 9, 2025, from <https://www.pcmag.com/reviews/canva>
- The Queensland Institute. (n.d.). Using Canva in the language classroom. Retrieved March 8, 2025, from <https://thequeenslandinstitute.com/news/using-canva-in-the-language-classroom>

From Painting to Instagram: John Berger's Theories in the Age of Social Media

Amaneet Kaur Bhatia
Assistant Professor, Department of English
Govt. Arts & Sports College, Jalandhar

Abstract

John Berger's *Ways of Seeing* (1972) revolutionized how we see images, arguing that context, power structures, and mass reproduction shape visual interpretation. In the digital age, platforms like Instagram have transformed visual culture, making images more accessible yet subject to new ways of use, interpretation and commodification. This paper explores the relevance of Berger's theories in the modern time of social media, discussing how these digital platforms modify the individual's way of looking at an image and also the relationship between the viewer, the image, and the artist/photographer. By examining Instagram's algorithm-driven visibility, user-curated aesthetics, play of hashtags and the interaction of images and captions, the paper highlights continuities and transformations in visual culture from Berger's time to the present. Eventually, the paper maintains that while Instagram democratises image-making, it also reinforces capitalistic structures and curated self-representation, mirroring Berger's concerns about the interference of capitalistic regimes and market forces in individual's understanding of art.

Keywords: Visual Culture, Social Media, Commodification, Capitalism, Aesthetics.

Introduction

John Berger (1926–2017) was a British art critic, novelist, and cultural theorist best known for *Ways of Seeing* (1972), an innovative analysis of visual culture. He studied at the Chelsea School of Art before becoming an influential writer and broadcaster. His work spoke about the relationship between art, politics, and society, challenging traditional perspectives on art criticism. Berger won the Booker Prize in 1972 for his novel *G.* and donated half of the prize money to the Black Panther Party as protest against Booker McConnell's ties with slavery in Caribbean. In his acceptance speech, he criticized the sponsors for being part of slavery and exploitation of the Blacks. His Marxist approach to art criticism and his deep engagement with social issues made him a defining intellectual of his time.

John Berger's 1972 work *Ways of Seeing* revolutionized how we understand images, arguing that the act of seeing is not impartial but shaped by the market forces and context, ideology, and technology. His analysis of how paintings were historically perceived and how those perceptions shifted with the advent of photography and mass reproduction remains deeply relevant today. This paper explores how Berger's theories can be applied to social media, particularly Instagram, where the reproduction, manipulation, and circulation of images have reached unprecedented levels. In an era defined by algorithmic curation and performative self-representation, Berger's words present a vital framework for understanding contemporary visual culture. This paper will expand on key themes such as the reproduction of images, the male gaze, and the power structures that administer digital visual culture, ultimately demonstrating that Berger's theories remain indispensable in analysing the way images distort the lived reality in the contemporary times.

Ways of Seeing is a formative work in art criticism that challenges traditional perspectives on visual culture. Originally a BBC television series in four episodes, it explores how history interacts with the present to create contexts that shape the way we 'see'. He claims that seeing is not a passive act but an active performative act deeply influenced by ideology, power structures, and reproduction technologies. His critique of traditional art forms, particularly European oil painting, connects historical visual traditions to contemporary forms of representation, including advertising, architecture, painting, film and photography.

The Influence of Perspective and Power

Berger begins by emphasizing that our ways of seeing are conditioned by historical and cultural contexts. He analyses traditional art history's focus on a fixed, neutral viewpoint. He argues that perspective is shaped by power—what we see, how we see it, and who controls visual culture are political matters. Since the advent of art and visual culture, paintings were often used by the powerful to reinforce their patrons, whether religious institutions, sovereigns, or the aristocracy.

One of Berger's key arguments is that reproducing images changes their meaning. Before photography, paintings were unique objects, confined to specific locations for which they were made, for example, churches, museums, palaces etc. The advent of mechanical reproduction—photography, film, and print media brought images to the common places and accessible to common man, stripping them of their original context and shifting the focus of their significance. Berger claims that this creates a new relationship between the viewer and the artwork. Reproduced images are no longer tied to one interpretation; they can be cropped, altered, or placed alongside other images, affecting how they are understood.

The Male Gaze and Gender Representation

A key chapter in *Ways of Seeing* addresses the portrayal of women in art. Berger argues that European oil paintings depict women as objects for male spectatorship. He introduces the concept that "men act and women appear," meaning that in classical art, women are primarily portrayed as passive figures designed to be looked at, they demand to be looked at and are faced away from the viewer. The viewer gains power over the female object. This dynamic continues in modern advertising and media, where women are depicted in ways that cater to male viewers rather than reflecting their own subjectivity. His analysis prefigures later feminist critiques, such as Laura Mulvey's

theory of the "male gaze." Present day examples of advertisements of male undergarments and deodorants showing half-clad women with erotic facial expressions and sensual body language suggest the objectification of women for the purpose of male market oriented commercial strategy.

The Mystification of Art and Capitalism

Berger critiques how traditional art history had mystified paintings, making them appear as distant, elite objects. Paintings were bestowed with an air of perplexity and mystery which could only be unravelled by the rich and the powerful. He challenges the idea that art should be viewed as a timeless aesthetic experience, arguing instead that artworks are shaped by economic and social forces. He also examines how advertising borrows from fine art, using images to sell products and lifestyles in a capitalist economy. In this way, he draws a connection between historical patronage and modern consumer culture.

Ways of Seeing remains influential because it reshapes our understanding of how images function. By demonstrating that seeing is an active, interpretive process influenced by historical and ideological factors, Berger encourages a more critical engagement with visual culture, from classical paintings to contemporary media. His work continues to be a foundation for discussions on art, representation, and power.

The Reproduction of Images: From Oil Paintings to Instagram Posts

Berger emphasizes how technological reproduction alters the way images function. In the pre-modern era, paintings existed as singular artifacts, experienced only by those with physical access. The invention of photography disrupted this exclusivity, allowing images to be widely disseminated. This shift democratized access but also decontextualized artworks, changing their meanings and relationships with viewers. Instagram represents the culmination of this process. Every image shared on the platform exists in multiple iterations—cropped, filtered, edited, and reinterpreted by diverse audiences in terms of age, sex, gender, race, colour, caste and many other unimaginable varieties. Unlike traditional paintings, which were embedded in a particular historical and cultural milieu, Instagram images are hyper-circulated and continuously recontextualized. A single post might be transformed through reposting, reproduced in meme culture, or appropriated for commercial purposes, further detaching it from its original intent and attaching it with newer hashtags. The hashtag culture has further distorted the purpose and the end result of the photograph.

Additionally, Instagram's function as a visual archive enables an unprecedented form of image consumption, where past and present visuals coexist in a lively ever-changing stream. This high accessibility intensifies the shifting of meanings, as the context in which an image is received can vary significantly depending on the audience's background, location, or even algorithmic placement. Berger's argument that reproduction transforms the authority of an image is more apparent than ever—what was once a singular artistic expression is now a fluid and evolving entity, shaped by collective reinterpretation, altering the collective consciousness of the target audience.

The Male Gaze and the Performative Self

Berger's most poignant argument concerns the male gaze in art. He explains how traditional European oil paintings often depicted women as objects of male spectatorship, reinforcing gendered power structures. The rise of social media has complicated this dynamic rather than ending it. Instagram, while allowing for self-

representation, often pressures users—particularly women—to follow idealized aesthetics dictated by mainstream beauty standards. Filters, editing tools, and algorithmic reinforcement shape what is deemed visually desirable, creating a new kind of 'self-surveillance' that echoes Berger's critiques.

Moreover, Instagram fosters a performative culture where individuals craft their identity to maximize user engagement. Unlike historical paintings, which were made by external artists, social media users play the double role of the artist and the subject of their own digital portraits. This self-aware construction of identity raises questions about authenticity, agency, and the commodification of personal images.

Now the male gaze has advanced into an algorithmic gaze—one where beauty norms are not just dictated by social conventions but reinforced by digital metrics such as likes, comments, and engagement rates. The pressure to adhere to these standards has led to widespread use of body-altering filters and editing tools, making the concept of 'authentic' self-representation more ambiguous. As a result, Berger's critique of visual culture is extraordinarily relevant; individuals sense of being is shaped by the expectations of an unseen yet all-pervading viewer.

The Power of the Algorithm: Who Controls the Image?

Berger was concerned with the power structures governing visual culture. In *Ways of Seeing*, he critiques how the elite controlled the production and circulation of images, influencing public perception. In the digital age, control has shifted to tech corporations whose algorithms dictate visibility. Unlike traditional gatekeepers such as museums or art patrons, platforms like Instagram use opaque metrics of engagement to determine which images gain traction.

This algorithmic curation impacts artistic expression, social activism, and cultural discourse. For instance, Instagram has been criticized for suppressing certain content, whether politically charged images or posts that challenge dominant beauty norms. These features have been used by political heavyweights to influence the voting behaviour of people, questioning the very definition of power of democracy. This raises the question: If Berger argued that paintings in the past served the ideological interests of their patrons, to what extent do social media platforms serve the interests of advertisers, political parties and corporate entities today?

Influencer culture has transformed personal imagery into a monetizable asset, where users strategically curate their online presence to attract brand sponsorships. This shift reinforces Berger's concerns about the intersection of visual culture and capitalism—what was once an elite-driven mechanism for shaping perception is now dictated by algorithmic governance and economic incentives.

The Democratization of Art and the New Spectator

While Berger criticized traditional power structures, he also acknowledged that mass reproduction allowed for greater accessibility to art. Social media, in a similar fashion, has democratized visual culture by enabling anyone with a smartphone to participate in the production and distribution of images. The artworks are no longer mystified and religious objects, but they are in a decentralized open arena to be neutrally looked at by the common man. This shift has given rise to new forms of activism, where visual storytelling becomes a powerful tool for social change.

For example, movements such as #MeToo and #BlackLivesMatter have used Instagram to mobilize support, share testimonies, and challenge dominant narratives. The ability to

instantly share visual content has shifted the dynamics of power, allowing marginalized voices to reach global audiences. However, this democratization is not without its limitations—algorithmic bias, content moderation policies, and corporate interests still influence which narratives gain visibility. Berger's insights on power structures remain critical in examining the limitations of this digital democratization.

Conclusion

Berger's understanding and critique of visual culture are extremely relevant in the modern age of social media. The principles he identified—mass reproduction, the male gaze, and the power structures governing imagery—have evolved in complex ways. Instagram, as a platform of constant image circulation, exemplifies the acceleration of these dynamics, making it essential to critically examine who controls visual narratives and how they shape contemporary ways of seeing. In applying Berger's theories to the digital landscape, we can better understand the forces shaping our perception in an age of numbers-driven visual culture. The question remains—are we truly seeing, or are we merely consuming predetermined visual narratives in this era of extensive art reproduction and algorithmic control?

References

- Berger, J. (1972). *Ways of Seeing*. London: Penguin Books.
- Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Mulvey, L. (1975). "Visual Pleasure and Narrative Cinema." *Screen*, 16(3), 6-18.
- Manovich, L. (2017). *Instagram and Contemporary Image*. Amsterdam: Institute of Network Cultures.
- Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs.
- Gillespie, T. (2018). *Custodians of the Internet: Platforms, Content Moderation, and the Hidden Decisions That Shape Social Media*. New Haven: Yale University Press.
- Nochlin, L. (1971). "Why Have There Been No Great Women Artists?" *ARTnews*, 69(9), 22-39.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Pantheon Books.

Gendered Realities In Workplace In 'Jasmine's Father'

Aabroo Sharma

Assistant Professor, Department of English
PCM S.D. College for Women, Jalandhar

“Man for the field and woman for the hearth:
Man for the sword and for the needle she:
Man with the head and woman with the heart:
Man to command and woman to obey:
All else confusion” (Tennyson 51)

The above-mentioned lines give a succinct glimpse into the Victorianism which was in proximity with the chauvinistic social values as enunciated by Alfred Tennyson in his poem 'The Princess'. They surmise well the roles of men and women in those times stereotyped and standardized into becoming a convention while all else remains a 'confusion'. The women activists have been toiling hard since then, into dismantling such preconceived notions.

Feminism as a school of ideology was not an instant thought but it involves ages of strife and perseverance to attain the shape it has taken today. The first-wave feminism emerged in the nineteenth and the initial twentieth century in the United States and the United Kingdom. This activism was largely focussed on reinforcing political position. Women suffragette movement did create a jolt in the European continent and elsewhere. The second-wave feminism largely worked on the similar ground whereby the feminists delved deeper into this mechanism and candidly inferred that the cultural and political inequalities are inextricably linked and highly politicized by the sexist power structures. The third-wave feminism which spans from the 1990's until today, is more concerned in transgressing the boundaries and conceptions of gender which were heavily inclusive of men.

Earlier women were never encapsulated in the ambit of professionalism. They were never allowed to work and even if they were, until later, they were deprived of their due credit. Women have now come out demanding social, political and significantly economic equality in every walk of life. However, despite years of struggle there still exists a certain degree of disparity when it comes to acknowledging their deserved share either in cash or in kind.

According to the United States Bureau of Labour Statistics- “over the year 2014, women

with full-time jobs received average earnings of \$719 per week, and this was 17 percent less than what men brought in on average, \$871” (Gender Statistics in 5 Charts, 2016).

LeanIn.Org and McKinsey indicated that “Women are less likely to receive the first critical promotion to manager—so far fewer end up on the path to leadership—and they are less likely to be hired into more senior positions... Corporate America promotes men at 30 percent higher rates than women during early career stages...” (LeanIn.Org, 2016).

Alan Jope, the President of Personal Care at Unilever reported during the World Economic Forum's Annual Meeting, “...things have gotten worse during 2016 and economic gender equality will not be achieved for another 170 years” (Broome, 2018).

Paul Kim Liang's short story 'Jasmine's Father' attempts to explore one such dimension, of the inequality meted out to women at workplace or other professional circles. The story is the befitting instance of gender bias which refuses to view women as credible entities primarily because of the insecurities and professional envy of the male counterpart. Jasmine, the archetypal free-spirited Americanized woman has to withstand the same, whilst she knows no bounds. She lives away from her father; from whose perspective the story has been told. Her father like every typical father expects her to get married so that he can have lots and lots of grandchildren to dote on, however, he renounces all his aspirations upon seeing the kind of woman Jasmine has nurtured into. He never questions her impulsive decisiveness rather lets her be herself. Extremely opinionated by temperament and a rebel by spirit, she knows her dreams, how to materialize them and the repercussions involved in bringing them to life. She is not essentially an American but is everything an American individual stands for. Her character is marked by a resolute fearlessness. Her negation of the familial ties and other relationships resonates the Americanism which seems to have descended her spirit. Success and principally money is the sole driving force in the life of such a progressive woman. In other words, she is precisely what all the earlier feminists desired, struggled and rebelled to be. The treatment meted out to Jasmine at her workplace is categorically prejudiced and unjust. The same is evident from the following excerpt from the story:

“The last straw was when they promoted the nerdy colleague seated across from her. She fumed, how can he be promoted when he clearly has less experience than I have? She insinuated that there was an element of sexism-and yes, even racism involved-because that Chinese guy was simply undeserving. Obviously, she concluded, The System, which she already had precious little faith in, was irredeemable” (QLRS: Jasmine's Father | Vol. 1 No. 1 Oct 2001, 2023).

It is an indictment on the inherently racist and sexist structure which tries its best to victimize Jasmine albeit she shuns it away before she makes plans to move to Canada. This system, chiefly rooted upon the patriarchal construct fails to acknowledge the meritocracy of worthy candidates and is at the same time willing to accommodate the less credible lot simply in order to satiate to one's egotism for they cannot bear a woman ahead of them either in societal or in professional spheres. Nevertheless, Jasmine's characteristic demeanour lies in her refusal to budge at the face of authority so much so that she remains at loggerheads with the system. Not only this, her eagerness to expose her boss adds an icing to the cake while she retorts:

“...she will expunge all those important files which she had been responsible for and expose her boss as an inefficient oaf who shirked responsibilities and was focussed on hogging all the credit and limelight. Why should the incompetent braggart benefit from the groundwork she had so diligently laid in place?”

What we gather out of this is that Jasmine is not of run-of-the-mill lot to let go things but a

remarkably exceptional woman to throw back, rather kick authority at its face with the intention of unhinging it from the very base. The author also takes a jibe at the workplace environment and the office politics which operates underneath. Jasmine's father compares the professional scenario of his time to that of his daughter's while asserting:

"...the stories...were so full of fierce conviction and rancorous blame, her office appeared to be a dangerous minefield. I was concerned. How could there be such blatantly unprofessional behaviour in a well-known company, in a country distinguished by its sense of fair play... I was outraged as well, especially when I reminisced about the musty but quiet staff room where I spent decades of my life, where the atmosphere was one of the placid diligence and civil discussion."

There is a sea of difference in the office ambience of the two owing to the cut throat competition which surrounds today's generation. Along with it, racism and gender disparity peppered up with dirty politics only catapults the already critical scenario, subsequent to which, women like Jasmine leave no stone unturned in undoing and emasculating the inherently male domineering system. Nothing in the world would hinder such women to carry out her will, no matter how hard the other gender might try to restrain her, she would only emerge with outrageous vigour all the more.

If men cannot compete at par with women professionally then the plausible retribution to take its form is either molestation or even rape. This isn't an overbroad generalization but a presumption that by demeaning her honour or by pushing her buttons, it gets easier to have sovereignty over her. Numerous stories of sexualmolestation turn up every day. Tarun Tejpal, the former editor-in-chief of Tehalka magazine, charged of molesting a woman colleague, is a visible instance of it.

What is important to note is that the workplace harassment targets specific groups comprising women, homosexuals, racial minorities and people with disabilities. Individuals who come within these groups are usually taken as either weak or as lacking something which is generally considered as indispensable, thereupon the first gender gets an occasion to oppress the otherwise thought 'inessential' group. Moreover, Kimberlé Crenshaw's concept of intersectionality sheds light on how overlapping identities impact experiences with discrimination (Crenshaw). For instance, women of color face unique challenges due not only to their gender but also their race—a reality that must be addressed within feminist discourse.

Research by Eagly and Carli highlights that women often encounter unique challenges in achieving leadership roles due to systemic biases within organizations. As noted by Sheryl Sandberg in her book entitled *Lean In*, women are often overlooked for promotions despite their qualifications, which perpetuates gender inequality in corporate environments. Naomi Wolf also argues that even societal beauty standards can undermine women's confidence and professional opportunities, further complicating their fight for equality.

In addition to literature like "Jasmine's Father," cultural representation plays a significant role in shaping perceptions about gender roles and equality. Media portrayals often reflect societal norms but can also challenge stereotypes through diverse narratives showcasing strong female characters who defy traditional roles. For example:

Television Series: Shows like *The Handmaid's Tale* highlight issues surrounding women's rights while presenting dystopian futures where these rights are stripped away.

Films: Movies such as *Hidden Figures* celebrate women's contributions in fields like science and technology while addressing historical discrimination.

Social Media: Platforms like Instagram allow women to share their stories directly with

audiences worldwide—creating communities around shared experiences.

Despite the major rift, Feminism as a movement in today's world no longer remains an unprecedented phenomenon rather it has been incorporated into people's psyche as a way of coming to terms with the 'other' gender, viewing it as an able entity within itself so much so, that even men have begun to embrace the notion with sheer acceptance. This sentiment aligns with Bell Hooks' assertion that feminism should be inclusive for all genders (Hooks).

The similar contention was claimed by the Canadian Prime Minister Justin Trudeau in the United Nations youth empowerment campaign that boys ought to be raised as feminists as much as girls since 'our sons have the responsibility to change our culture of sexism' (Staff and agencies, 2017).

It's as if Justin has precisely synopsized the solution to this existing rift by reiterating the fact that the urgency lies in training not only girls but also the boys, right at the onset so that they may collectively make a just society.

Feminism is a global movement, transcending Western contexts and evolving in diverse forms that reflect local cultures and unique socio-political issues:

Feminism in Global South: In areas like Africa, Latin America and South Asia feminism is often intertwined with anti-colonial struggles. Activists in these areas work to address not only gender equality but also interconnected concerns such as poverty, educational access, reproductive rights, and economic parity.

Indigenous Feminism: Indigenous women are at the forefront of movements to reclaim their rights and assert their roles within their communities. Their activism challenges both colonial histories and contemporary forms of oppression, advocating for the preservation of culture, land, and sovereignty while promoting gender equality.

Transnational Feminism: This approach emphasizes solidarity across borders, recognizing the interconnectedness of global issues that disproportionately affect women. From trafficking and migration to climate change, transnational feminism seeks collective action to tackle systemic injustices on a global scale, fostering a sense of unity and shared responsibility among women worldwide.

Feminism is a diverse and evolving movement that reflects the unique experiences, histories, and challenges faced by women worldwide. Although it is often associated with Western contexts, feminism extends far beyond these boundaries, with different regions shaping their own feminist movements based on local social, political, and cultural realities.

In many parts of the world, feminism is deeply connected to broader struggles for human rights, economic justice, and the dismantling of systemic oppression. Gender inequality cannot be separated from other problems like education, healthcare, economic opportunity, and social equality. Feminist movements recognize the interconnectedness of these issues and seek to address them holistically.

Importantly, contemporary feminism also brings attention to the distinct challenges faced by marginalized women, such as those in rural communities, Indigenous populations, or under repressive governments. These women experience a unique form of oppression, compounded by the intersections of gender, class, race and other factors. They often lead the charge in challenging patriarchal systems that have long held power over their lives.

As feminism continues to grow on a global scale, it also grapples with emerging issues such as technology and digital rights. The rise of social media has provided new opportunities for women to organize and speak out, but it has also introduced new

challenges, like online harassment, which disproportionately affects women. Digital platforms have become both spaces for empowerment and places where sexism manifests in new and harmful ways.

One of the ongoing critiques of mainstream feminism is its historical tendency to prioritize the voices and perspectives of Western women, often leaving out women from the Global South, women of color, and those in marginalized communities. This critique has led to a more inclusive, intersectional approach that seeks to amplify diverse voices and experiences, ensuring that feminism is not just a reflection of one group's struggles but of all women's lived realities.

At its core, global feminism is not a single, unified movement but a rich tapestry of ideas, actions, and solidarities. Its strength lies in its ability to adapt to local contexts while remaining committed to the universal goal of gender justice, striving for a world where every individual, regardless of their gender, background, location, can live with dignity.

In conclusion, where significant progress has been done in achieving gendered equality through various waves of feminism over centuries—from suffrage movements through contemporary discussions about intersectionality—the journey continues amid persistent disparities across different sectors. Literature like "Jasmine's Father" serves as both reflection and critique on these ongoing struggles against systemic sexism while illustrating resilience among women who refuse complacency within patriarchal structures.

Works Cited

- Godfrey, N. (2017). Gender Equality: Facts Or Alternative Facts?" HuffPost. HuffPost Media Group.
- Staff and agencies. (2017, October 11). Raise boys as feminists to change "culture of sexism", says Justin Trudeau. The Guardian; The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2017/oct/11/justin-trudeau-pens-essay-on-raising-feminist-sons-all-of-us-benefit>
- Hooks, B. (2000). *Feminism is for Everybody: Passionate Politics*. South End Press.
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299.
- Eagly, A. H., & Carli, L. L. (2007). *Through the Labyrinth: The Truth About How Women Become Leaders*. Harvard Business Review Press.
- Wolf, N. (1990). *The Beauty Myth: How Images of Beauty Are Used Against Women*. HarperCollins.
- Gender Statistics in 5 Charts. (2016, May 11). Gender Stats-Education. <https://genderstats.org/what-is-gender-statistics/>
- LeanIn.org. (2016, September 27). Corporate America: Here's Why Your Rising Female Stars Likely Won't Become Your CEO. *Prnewswire.com*; Cision PR Newswire. <https://www.prnewswire.com/news-releases/corporate-america-heres-why-your-rising-female-stars-likely-wont-become-your-ceo-300334548.html>
- Q LRS: Jasmine's Father | Vol. 1 No. 1 Oct 2001. (2025). *Qlrs.com*. <http://www.qlrs.com/issues/oct2001/ss/jasminesfather.html>

Transnational Narratives in English Classrooms: Contextual Challenges and Cultural Integration in Punjab

Gurjit Kaur

Assistant Professor, Department of English
PCM S.D. College for Women, Jalandhar

Abstract

The globalization of English language education has led to the integration of diverse literary texts into academic curricula, exposing students to a variety of cultural contexts that may be unfamiliar and challenging to navigate. This paper examines how first-year undergraduate students at Guru Nanak Dev University, Amritsar, engage with the prescribed course book *Tales of Life*, which features literary works from different cultural backgrounds. Focusing on two stories—*The Umbrella* by Guy de Maupassant and *The Lament* by Anton Chekhov—this study explores the cultural and situational dissonance experienced by students in Punjab when interacting with texts rooted in European social and cultural frameworks. The analysis reveals that while these global narratives aim to broaden students' perspectives, they often create interpretive challenges due to cultural unfamiliarity, limiting students' ability to fully engage with the texts. The findings highlight the need for culturally responsive pedagogies that effectively bridge global literary content with students' local realities. Incorporating contextual teaching strategies can foster deeper comprehension, critical thinking, and cross-cultural understanding, ensuring that global literature resonates meaningfully with learners in regional contexts. This study underscores the importance of balancing global exposure with local relevance in English language teaching to create an inclusive and enriching learning experience.

Introduction

In an era of rapid globalization, English language education in Punjab has undergone significant transformation, increasingly incorporating texts from diverse cultural, historical, and social backgrounds. This shift reflects broader educational goals aimed at fostering global awareness and cross-cultural competence among students. The inclusion of international literary works, media content, and multimodal resources introduces learners to a wide array of cultural narratives and perspectives, encouraging them to engage with ideas beyond their immediate environment. However, these texts bring with them distinct cultural, historical, and socio-political contexts that may be

unfamiliar or even inaccessible to students rooted in local traditions and societal norms. This cultural gap presents both opportunities for broadening perspectives and challenges in comprehension and critical engagement.

Scholars have long emphasized the significance of context in shaping textual meaning. Iedema, Feez, and White (2008) assert that every text is deeply embedded in its social context, both influencing and being influenced by the cultural environment in which it is produced and interpreted. This relationship between text and context highlights the need for readers to possess not only linguistic competence but also cultural awareness to fully grasp the intended meanings and nuances within a text. Similarly, Searle (1979) underscores the indispensability of context in understanding meaning, arguing that no text exists in isolation from the cultural, social, and situational frameworks that surround it. Without adequate contextual knowledge, readers may struggle to interpret character motivations, cultural references, and implicit themes, leading to partial or surface-level understanding.

Systemic Functional Linguistics (SFL), a theory developed by Halliday and further expanded by scholars like Butt et al. (2000), provides a valuable framework for understanding how context shapes textual meaning. SFL identifies two critical dimensions of context: the context of situation and the context of culture. The context of situation refers to immediate extralinguistic factors—such as the participants involved, the setting, and the purpose of communication—that influence how a text is constructed and understood. On the other hand, the context of culture encompasses broader cultural systems, values, and shared knowledge that inform the production and interpretation of texts. In educational settings, both dimensions play a crucial role in how students engage with and interpret literary works, especially when these works originate from foreign cultural landscapes.

Within this theoretical framework, English classrooms in Punjab face the complex challenge of engaging students with texts situated in distant socio-cultural contexts. These texts often present unfamiliar social norms, historical references, and cultural values that require an active and often demanding process of meaning-making. Students must navigate not only linguistic differences but also cultural nuances that may be far removed from their lived experiences. This cognitive and cultural negotiation demands pedagogical strategies that support students in bridging these gaps, fostering both linguistic proficiency and intercultural competence.

Moreover, the globalized curriculum aims to cultivate a transnational perspective in learners, encouraging them to think beyond local boundaries and engage with global issues, themes, and narratives. However, the success of this approach largely depends on how effectively students can connect with the material. Without adequate scaffolding, culturally distant texts may alienate students or hinder their ability to engage in meaningful analysis and reflection. Therefore, educators must adopt culturally responsive teaching practices that contextualize global literature in ways that are relatable and accessible to students in Punjab.

Against this backdrop, the present study investigates how undergraduate students at Guru Nanak Dev University, Amritsar, interact with culturally distant texts included in their English language curriculum. It seeks to understand how these students navigate cultural and situational dissonance while engaging with global literary works and how this interaction contributes to fostering a transnational perspective in English language education. By examining the students' responses to selected texts and exploring the challenges they face in interpreting foreign cultural contexts, this study aims to highlight

the need for pedagogical strategies that bridge global narratives with local realities. Ultimately, the research aspires to contribute to the ongoing discourse on inclusive and contextually responsive language education in an increasingly interconnected world.

Methodology

The research focuses on a comprehensive qualitative analysis of two carefully selected stories—*The Umbrella* by Guy de Maupassant and *The Lament* by Anton Chekhov—from the prescribed course book *Tales of Life* (Singh et al., 2008). These stories were chosen due to their distinct cultural settings, narrative styles, and thematic depth, which contrast significantly with the socio-cultural realities experienced by students in Punjab. By analyzing these texts, the study aims to explore how students engage with literature rooted in foreign contexts and how this engagement impacts their understanding and interpretation of global narratives.

The Umbrella, set in 19th-century France, delves into themes of materialism, deception, and the subtle dynamics of marital relationships. It presents characters whose motivations and social interactions are deeply embedded in the historical and cultural fabric of French society. For students in Punjab, where familial and social structures are shaped by entirely different traditions and values, relating to the characters' behavior and societal norms may present interpretive challenges. Understanding the underlying commentary on social status and personal values in this story requires students to navigate cultural references that may not directly align with their own experiences.

Similarly, *The Lament*, set in pre-revolutionary Russia, explores profound themes of grief, loneliness, and the universal human need for empathy and connection. The protagonist's silent suffering and the societal indifference he encounters are framed within the cultural and social realities of Russian life during that period. For students in Punjab, where expressions of grief and communal support are often culturally ingrained and openly displayed, the subdued and isolated portrayal of mourning in this story might seem emotionally distant or culturally unfamiliar. This cultural gap necessitates a deeper level of critical engagement to understand the story's emotional depth and social critique. The contrasting cultural contexts and thematic content of these two stories provide a rich ground for examining how students interpret and interact with global literary texts. The qualitative analysis focuses on students' responses to these narratives, exploring how they process unfamiliar cultural norms, character motivations, and narrative techniques. It also seeks to understand the strategies students employ to make sense of these stories and the extent to which they can draw connections between the themes presented and their own cultural experiences.

Through this focused analysis, the study aims to highlight the challenges and opportunities that arise when students engage with culturally distant texts in an English language learning environment. It also seeks to provide insights into how such literary exposure can contribute to developing a transnational perspective, encouraging students to think beyond their immediate cultural boundaries while fostering empathy and critical thinking. The findings are expected to offer valuable implications for adopting culturally responsive teaching strategies that bridge the gap between global literary content and local student experiences, ultimately enhancing the effectiveness of English language education in Punjab.

Analysis and Discussion

Encountering Foreign Contexts in *The Umbrella* Guy de Maupassant's *The Umbrella*

presents a cultural and situational context that is largely unfamiliar to students in Punjab, posing unique interpretive challenges. The depiction of an umbrella as an essential daily accessory, particularly for men, stands in stark contrast to its limited and largely seasonal use in Punjab. In the region's socio-cultural context, umbrellas are typically used during monsoons or extreme heat, primarily serving a practical function rather than symbolizing social status or personal care. However, in the French setting of the story, the umbrella holds symbolic and material value, reflecting concerns with appearance, social perception, and personal pride. This nuanced portrayal is difficult for students to relate to, as such symbolic associations are largely absent in their cultural experience.

Moreover, the concept of insuring everyday items, such as an umbrella, is foreign to Indian students, who are accustomed to insuring only significant assets like property, vehicles, or life. In the context of Punjab, where insurance practices are typically associated with safeguarding high-value possessions, the notion of insuring a relatively inexpensive and mundane item appears both peculiar and excessive. This difference in cultural practices around financial security and material ownership may create a disconnect, making it challenging for students to grasp the underlying commentary on materialism and economic anxieties presented in the story.

Another critical cultural contrast emerges in the portrayal of gender dynamics within the narrative. The Umbrella subverts traditional gender roles by depicting Madame Orielle as a dominant and assertive figure who exercises significant control over her submissive husband, Mr. Orielle. This inversion of gender norms contrasts sharply with the largely patriarchal social structure prevalent in Punjab, where traditional gender roles are more rigidly defined. In many Punjabi households, male authority figures are typically viewed as the decision-makers, while women are often expected to conform to domestic roles, despite ongoing societal shifts toward gender equality. Mr. Orielle's passive and compliant behavior, influenced by his wife's assertiveness, may appear unusual or even unsettling to students, challenging their ingrained perceptions of marital dynamics.

This cultural divergence creates a complex interpretive space where students must critically engage with unfamiliar power structures and gender relationships. For many, this might provoke reflection on their own societal norms, encouraging discussions on how gender roles are constructed and maintained across different cultures. However, without guided classroom discussions and cultural contextualization, students may struggle to fully comprehend or appreciate the critique of materialism and gender dynamics embedded within the story.

Isolation and Cultural Contrast in The Lament

Anton Chekhov's *The Lament* introduces students to a stark and emotionally desolate Russian landscape, marked by heavy snowfall and cold, bleak surroundings. This harsh, snow-laden setting is a significant departure from Punjab's climate, which is characterized by hot summers, mild winters, and a largely agrarian lifestyle. The severe, cold environment in the story mirrors the emotional isolation of the protagonist, Iona Potapov, a grieving father struggling to find solace after the death of his son. For students in Punjab, where social support systems are deeply ingrained in the cultural fabric, Iona's profound loneliness and the absence of communal empathy present a striking contrast to familiar mourning practices.

Punjabi society places a strong emphasis on community support and collective grieving in times of loss. The extended family, friends, and neighbors traditionally play active roles in comforting the bereaved, offering emotional support, and participating in

elaborate mourning rituals. Death is often marked by communal gatherings, prayers, and rituals that collectively honor the deceased and provide solace to the family. In contrast, Iona's experience of isolation in *The Lament*—his failed attempts to communicate his grief to indifferent passengers—portrays a society where individual suffering is met with emotional distance and neglect.

This cultural gap challenges students to understand the story's subtle exploration of human loneliness and societal apathy. Iona's quiet suffering and the cold, indifferent responses he receives might appear unsettling or even alien to students accustomed to overt displays of communal empathy. This unfamiliar portrayal of grief compels students to reflect on how emotional pain is processed and expressed differently across cultures. However, without adequate cultural context, students may misinterpret the story's depiction of isolation as unrealistic or emotionally distant, thereby missing its deeper commentary on human disconnection and the universal need for compassion.

Implications of Transnational Orientation in English Education

The inclusion of stories like *The Umbrella* and *The Lament* in Punjab's English language curriculum exemplifies the transnational flow of literary content into local educational contexts. This aligns with Jiménez et al.'s (2015) concept of transnationals—individuals who actively engage in cross-border exchanges of ideas, experiences, and cultural narratives. The integration of global literature in English classrooms aims to expand students' intellectual horizons, foster cross-cultural understanding, and cultivate global citizenship. However, while this exposure provides valuable opportunities for broadening perspectives, it also presents significant challenges.

Students often encounter cultural dissonance when engaging with texts that are far removed from their lived experiences. Without proper pedagogical support, this dissonance can hinder comprehension, limit engagement, and reduce the effectiveness of literary instruction. Complex themes such as materialism, gender dynamics, loneliness, and grief, when presented within foreign cultural frameworks, may be difficult for students to fully grasp without adequate contextual scaffolding. This highlights the critical need for culturally responsive teaching practices that bridge the gap between global narratives and local realities.

Implementing culturally responsive pedagogy involves providing students with the historical, social, and cultural background necessary to interpret foreign texts meaningfully. Teachers can incorporate pre-reading activities, discussions on cultural norms, and comparative analyses that connect the themes of global literature to local contexts. For instance, exploring how materialism manifests in Punjabi society or comparing mourning customs across cultures can foster deeper engagement with the texts. Such strategies not only enhance comprehension but also encourage students to critically reflect on their own cultural assumptions and biases.

Moreover, integrating global literature with local narratives can enrich students' understanding of universal human experiences, promoting empathy and intercultural sensitivity. By navigating culturally diverse texts, students develop the ability to think beyond their immediate surroundings, fostering a transnational mindset that values multiple perspectives. This balanced approach ensures that students remain connected to their cultural identity while gaining the skills needed to engage with the globalized world.

In conclusion, the analysis of *The Umbrella* and *The Lament* reveals both the challenges and

opportunities inherent in incorporating culturally distant texts into English language education in Punjab. These stories underscore the importance of adopting inclusive and culturally responsive teaching strategies that mediate cultural gaps and support meaningful literary engagement. By fostering critical thinking and cultural awareness, educators can transform these global narratives into powerful tools for personal growth and global understanding, ultimately enriching the educational experience and preparing students for active participation in an interconnected world.

Summing up

This study highlights the complexities and dualities involved in introducing transnational literary texts into English classrooms in Punjab. While exposure to culturally diverse narratives like *The Umbrella* and *The Lament* expands students' global perspectives, it also presents significant challenges in comprehension and engagement due to cultural and situational dissonance. These findings emphasize the need for pedagogical strategies that thoughtfully bridge global content with local contexts, ensuring that students can critically engage with and relate to diverse literary works.

English educators must adopt culturally responsive teaching methods that foster both cultural empathy and critical thinking, enabling students to navigate and appreciate the nuances of transnational literature. Future research could further investigate how localized and adaptive instructional approaches can enhance student engagement with global texts, ensuring that literary education remains inclusive, meaningful, and transformative.

References

- Butt, D., Fahey, R., Feez, S., Spinks, S., & Yallop, C. (2000). *Using Functional Grammar: An Explorer's Guide* (2nd ed.). Sydney: National Centre for English Language Teaching and Research.
- Halliday, M.A.K., & Matthiessen, C. (2014). *An Introduction to Functional Grammar* (4th ed.). London: Routledge.
- Iedema, R., Feez, S., & White, P. (2008). *Media Literacy*. Sydney: NSW Adult Migration Education Service.
- Jiménez, R. T., Smith, P., & Yeboah, A. K. (2015). Transnational Immigrant Youth Literacies: A Selective Review of the Literature. In *Handbook of Research on Cross-Cultural Approaches to Language and Literacy Development*. Hershey, PA: Information Science Reference.
- Searle, J. (1979). Literal Meaning. In J. Searle (Ed.), *Expression and Meaning: Studies in the Theories of Speech Acts* (pp. 117–136). Cambridge: Cambridge University Press.
- Singh, S., et al. (2008). *Tales of Life*. Amritsar: Guru Nanak Dev University Press.

Gandhian Perspective of Social Panorama in Arun Joshi's Fiction

Dr. Indu Tyagi

Assistant Professor, Department of English
PCM S.D. College for Women, Jalandhar

Abstract

Every literary work inherently embodies the essence and influence of a particular philosophy, perspective, individual, culture, society, and the author's experience-driven journey. While literature may not always align with the contemporary world of its creator, it invariably reflects the impact of an era, societal ethos, and cultural dynamics. These elements, intertwined with the evolutionary progress of humankind, are illuminated through the author's unique approach to life and literature. Similarly, Arun Joshi's novels subtly reflect the profound influence of Mahatma Gandhi's inclusive philosophy, social outlook, and principles of human development. This influence manifests indirectly through the characterization and narrative fabric of Joshi's works.

Keywords: Literary Philosophy, Gandhian Philosophy, Characterization, Arun Joshi, Modern Indian Fiction, East-West Influence, Alienation,

It is a well-known fact that India's numerous religious traditions, beliefs, languages, and social milieu are all excellent examples of the country's diversity. Indian society is a great illustration of how different cultures can coexist. It is home to many different ethnic, linguistic, religious, and cultural groups, making it one of the world's most diverse societies. This country has a long history of practicing all the major religions of the world, including Buddhism, Jainism, Sikhism, Christianity, Islam, and Hinduism.

The Gandhian period is authentically portrayed in *Kanthapura*. Gandhi had an unfathomable impact on the general populace. He had the ability to motivate people and was able to make an entire nation follow the path showed by him. Gandhi succeeded in converting a whole country into a force of nonviolent liberation fighters. For exposing the evils government religion was pressed into service. People came to develop a consciousness of their greatness preceding ages and a sense of cultural era superiority over their rulers, who were depicted as mere barbarians.

Gandhi realized that unity among the Indians was essential if the country is to be made free from foreign rule. Therefore, Gandhi started a movement for removal of

untouchability and upliftment of the lower castes. He sought to eradicate social ills such as the purdah system. He aimed to eradicate poverty and illiteracy among India's populace. He thought it was crucial for Muslims and Hindus to be united, if they were prepared to battle the British overlords. Mahatma Gandhi emphasized the importance of weaving one's own fabric and avoiding imported clothing and merchandise. Thus, he worked for the economic and social upliftment of the Indian people.

During British rule, Indian society underwent a fundamental structural upheaval that set it on a new and different course for growth. One of the most remarkable aspects of the British era was the quick ascent of Indian women into politics. They began to get involved in nationalist campaigns and organizations. It is obviously interesting whenever Indian National Congress and Mahatma Gandhi were calling upon them for the national cause they hurriedly came in the forefront and excelled themselves as speakers, marchers, picketers and tireless volunteers.

In ancient and medieval India, women were viewed as inferior to males. In the pre-British era, women were positioned beneath males, maybe with the exception of the early Vedic period. But a new age began with the British invasion of India, which exposed women to the democratic influences of Western countries. M. K. Gandhi's foray into Indian politics was one of the significant elements that led to women's active involvement in the liberation fight. This signaled the beginning of a new era in the national movement's history, which is sometimes called the 'Gandhian Era.'

Gandhi stated, "I am firmly of the opinion that India's salvation depends on the sacrifice and enlightenment of her women. He achieved a remarkable success in mobilizing women on a mass scale for the cause of independence of their motherland. Gandhi thought that referring to women as the weaker sex was unjust and an act of injustice by men. He remarked, "If by strength is meant brute strength, then indeed, woman is less brute than man. If by strength is meant moral power, then woman is immeasurably man's superior... If non-violence is the law of our being, the future is with women... who can make a more effective appeal to the heart than a woman?" Gandhi believed that social as well as political freedom was essential. Gandhi made major contributions to the improvement of women's position in India during his lifetime, leading a campaign for the advancement of the socially oppressed.

Arun Joshi's fictional works are products of the various influences upon his mind and art. These relate to literature philosophy and language. In his fictional themes and techniques as also in view of life and language, Joshi has been influenced by the writers and philosophers from both east and west.

During the freedom struggle, Arun Joshi was merely a child who might have occasionally heard the name of Mahatma Gandhi whom he refers to in a few of his novels, especially *The Apprentice*, which has for its theme the discrepancy between the idealism of national leaders during the freedom struggle and the decay of their ideals at the polling booths and administration in free India.

Arun Joshi was moved to the United States to receive his higher education where he attended a number of educational institutions. Similar to Arun Joshi, a large number of his fictitious characters receive training in the United States. In *The Foreigner*, Sindhi Oberoi holds an engineering degree from the United States and, like Arun Joshi, he also gets actively involved in an industrial and business concern. He went ahead to write three novels with their main characters trained in the United States. Romesh Sahai and Billy Biswas from "*The Strange Case of Billy Biswas*" were good friends when they were studying in the United States. Billy Biswas was sent to the United States to study

engineering, but he switched to anthropology without telling his parents. SomBhaskar in *The Last Labyrinth* has also studied in the USA. The characters in *The Apprentice* as also *The City and The River* and his short stories except Dr Khanna in *The Only American* from our Village and Rawal Kapoor in *The Survivor* are not fortunate in having the benefit of foreign education.

Arun Joshi's works reflect the influence of Joseph Conrad, as R.K. Dhawan observes. According to Dhawan, Joshi's fiction aligns with Conrad's idea of the novel, where Joshi acknowledges a deeper reality beyond the visible world. This reality, as he sees it, can be grasped and expressed by artists who bring coherence to the otherwise disordered aspects of human life.

Joshi's outlook on the contemporary world and the place of humans in it is essentially Manichean. Despite being a part of industrial civilization, his heroes are always at odds with it. His novels, which frequently center on the search for an alternative, are driven by this contradiction. We are taken into 'the heart of darkness' by his works, a metaphor he regularly uses, especially in *The Last Labyrinth*. Nevertheless, Joshi is not a pessimist in spite of this grim vision. Actually, the prospect of rebirth and atonement appears in every one of his books.

Arun Joshi has created some really gripping stories. Rootlessness, alienation, dissatisfaction, the search for a better alternative, identity, crisis, and self-realization are just a few of the serious and thought-provoking subjects that he has skillfully addressed in *The Foreigner*, showcasing our rich cultural legacy and untouchable ethical values.

Joshi examines the problems of Billy Biswas, the protagonist of his second novel, *The Strange Case of Billy Biswas*, who feels alienated and unsatisfied with the contemporary society. Billy seeks comfort in the tribal forest of central India after becoming disillusioned with modern life. He is so deeply disturbed in his psyche that he breaks all his bonds with the society he abhors and suddenly slips into the Maikala Hills somewhere in the central part of India in order to find his spiritual regeneration in the lap of primitive surroundings.

The Foreigner, Joshi's first novel, is written in autobiographical style and the protagonist, Sindi Oberoi, himself is the narrator. He is a restless and dislocated man in a seemingly corrupt and fractured society. *The Foreigner* is a picture of a young man Sindi Oberoi, an immigrant Indian cut off from social and cultural context, suffers while discovering the meaning and purpose of his life in a world alien to his mindset. He critiques industrialization as a curse, highlighting the sense of hopelessness and the emergence of desperation that characterize contemporary human interactions.

Arun Joshi's novels, characters are alienated themselves and his novels are filled with tension arising from quest for identity and fulfillment of life's purposes. His novels delving into existential philosophy along with the ethical choices won him huge critical appreciation in India.

The Apprentice deals with the theme of the crisis of the soul of an individuals, who, in his relentless pursuit of a solution, finds himself enmeshed in 'the maze of the contemporary life with its confusion of values and moral anarchy.' Arun Joshi's fifth novel *The City and the River* reverberates with the theme of public and political issues rather than private matters. The novel is a fitting commentary on modern politics, Corruption and greed for power in India. His short stories, less or more, deal with the similar themes that his novels contain.

Conclusion

To conclude, It is maintained that Arun Joshi's all five novels have the Gandhian reflections of his social, cultural, political, environmental philosophic, industrial and evolutionary concerns. The blend of the East and the West socio- cultural scenario is also reflected their in. Ingredients of struggle, alienation, restlessness, resolution, passion, politics, urbanization, industrialization and women's prism and plight along with many more issues have been dealt with in Joshi's fictional world.

References:

- Gandhi, M. K. (1940). An autobiography: The story of my experiments with truth. Navajivan Publishing House.
- Dhawan, R. K. (1986). The fictional world of Arun Joshi. Classical Publisher Company.
- Ghosh, T. K. (1996). Arun Joshi's fiction: The labyrinth of life. Prestige Books.
- Dhawan, R. K. (Ed.). (1992). The novels of Arun Joshi. Prestige Books.
- Joshi, A. (1981). The last labyrinth. Orient Paperbacks.
- Joshi, A. (1971). The strange case of Billy Biswas. Hind Pocket Books.
- Bhatnagar, M. K. (2001). The novels of Arun Joshi: A critical study. Atlantic Publishers.
- Iyenger, K. R. S. (2003). Indian writing in English. Sterling Publishers.

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵੱਧਦਾ ਪਰਵਾਸ: ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਹੱਲ

ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨਰੂਲਾ

ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਪੀਸੀਐਮ ਐਸ. ਡੀ. ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵੂਮੈਨ, ਜਲੰਧਰ

ਪਰਵਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਹੈ। ਕਾਦਰ ਦੀ ਬਣਾਈ ਖੂਬਸੂਰਤ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚਾਹਤ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਸ ਜਾਣਾ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸੌਂਕ। ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਬਸੇਰੇ ਲਈ ਚੁਣ ਲੈਣਾ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਲੋਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹਨ, " ਪਰਾਈਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਆਰਥਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"⁽¹⁾

ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ, " ਪਰਵਾਸੀ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰੇਜ਼ੀ-ਰੇਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਾਈਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਰਨਾ ਭਟਕਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬੇਭਰੋਸਗੀ ਤੇ ਬੇਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦੀ ਜਿਲਤ ਵਿਚ ਖੁੰਭਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸਥਿਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਭੇਗਦੀ ਹੈ।"⁽²⁾

ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਘਰ ਬੈਠੇ ਹੀ ਇੰਟਰਨੈਟ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਤਾਂਘ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ ਹੈ। ਡਾ. ਲਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋਹਲ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਨਵੀਂ ਸੋਚ, ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵੰਗਾਰਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਪੂਰਵ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿੜਕਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।"⁽³⁾

ਮਨੁੱਖ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਮਾਨਣ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਜੇ ਲੋਕ ਬਰਤਾਨੀਆ ਗਏ ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਰਹੇ ਪਰ ਵਾਪਸ ਨਾ ਪਰਤ ਸਕੇ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਤੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਤੰਗੀਆਂ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਅਲਪਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬਰਤਾਨੀਆ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਬੇਹਤਰੀ ਹੀ ਹੈ।

1947 ਦੀ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਆਏ ਲੋਕ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਜੇ ਆਰਥਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵੇਖੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਦਾੜੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪੂਰੀ ਹੋਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਧ ਗਈ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਕਮਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼

ਪਰਤਣਾ ਸੀ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਇਆ। ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਪਰਾਏ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਹੋ ਗਏ।

ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅੱਜ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦੌੜ ਦਿਨ ਬ ਦਿਨ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਾਇਜ਼, ਨਜਾਇਜ਼ ਢੰਗ ਵਰਤ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਯੁਵਾ ਵਰਗ ਹਰ ਹੀਲੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਹੈ। ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੰਮ ਮਿਲ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤਨਖਾਹ ਇੰਨੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਬਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕਿਸਾਨ ਦਿਨ ਬ ਦਿਨ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਨਾ ਉਤਾਰ ਸਕਣ ਦੇ ਬੋਝ ਵਿਚ ਬਝਿਆ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇੰਨਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜੀ ਰਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਪਰਵਾਸ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਜੱਦੀ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਣਾ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਸੁੱਖਾਂ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਅਸੀਮਤ ਲੋੜਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਪਿਛੇ ਮੌਹਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਜ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਜਬਰ ਜੁਲਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਰਨ World Migration Report 2010 ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

1. ਮੌਸਮੀ ਪਰਵਾਸ ਜੋ ਸਿਰਫ ਖੇਤੀ ਜਾਂ ਫਸਲਾਂ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਚੰਗੀ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਅਤੇ ਚੰਗੇਰੀਆਂ ਜੀਵਨ ਹਾਲਤਾਂ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਗਰੀਬ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਰਾਜਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਪਰਤੀ

ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਖਰੇਵਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4. ਜਾਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਗੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਹੋਣਾ। 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ

ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਪਰਵਾਸ।

5. ਦੰਗੇ ਵੀ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ।
6. ਬੇਧਿਕ ਪਰਵਾਸ ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਲ ਕਦੇ ਪਰਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਲਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਰਾਜ ਵਿਚੋਂ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਪਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਵਿਕਸਤ, ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਤੇ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਪਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਖਰੇਵਿਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਲਾਹੇਵੰਦ ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਚੰਗੀ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਅਤੇ ਚੰਗੇਰੀਆਂ ਜੀਵਨ ਹਾਲਤਾਂ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਤੇ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਬੜੇ ਘੱਟ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਖਾਦੇ ਪੀਂਦੇ ਲੋਕ ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।⁽⁴⁾

ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਨਾਟਕ " ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ " ਵਿਚ:-

ਰੋਟੀ ਸਭ ਦੀ ਖੇਡ ਖਿਡਾਵੀ
ਰੋਟੀ ਦੇ ਸਭ ਵਣਜ ਵਪਾਰ
ਰੋਟੀ ਪਰਬਤ ਜੰਗਲ ਗਹੁੰਦੀ
ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਉਂਦੀ
ਕੱਚੀ ਰੋਟੀ ਸੇਕਣ ਆਉਂਦੇ
ਲੋਕੀ ਸਤ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ।⁽⁵⁾

" ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬੇਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ " ਵਿਚ ਕਾਰਨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, " ਆਪਾ ਕਿਹਤਾ ਇਥੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਆਏ ਆ, ਉਥੇ ਭੁੱਖੇ ਮਰਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਇਥੇ ਆ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਆ। ਜੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਹੀ ਪੈਸੇ ਆਉਣਗੇ।" (6) ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਮਹੱਤਵ ਦਿਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੈਰ ਨਾਲ ਪਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਆਮ ਆਦਮੀ ਉਪਰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਤਕਨੀਕੀ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਨਾਓ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਉਪਰ ਉਸ ਦਾ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਗਵਾਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਕੋਈ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤਹਿ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ ਕਾਰਨ ਲਈ ਸਰਵੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜੋ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਸਚਮੁੱਚ ਉਹ ਦਿਲ ਹਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਇਕ ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਬੱਚਾ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਜੇ ਆਪ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹਨ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜੱਦੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬੱਚਾ ਜੇ ਉਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਉਹ ਕੰਮ ਦੀ ਚੋਣ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਸੜਕ ਤੇ ਲੱਗੇ ਇਸਤਿਹਾਰ ਆਕਰਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:

“ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਸੱਚ ਕਰੋ
ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣਾ ਹੋਇਆ ਸੌਖਾ
ਸਿਰਫ ਇਕ ਫੋਨ ਕਰੋ ----”

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਇਸਤਿਹਾਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਨਿਹਰੇ ਤੇ ਸੁਪਨੀਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਬਾਪ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਜੇ ਅਗਵਾਈ ਏਜੰਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਦਿਖਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਲ ਦੇੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਫੀਸ ਭਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਜਮੀਨ ਤੱਕ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਾਂ ਬਾਪ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਫੀਸ ਭਰਨਾ, ਰਹਿਣ ਲਈ ਘਰ ਤੇ ਖਾਣ ਲਈ ਰੋਟੀ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਇੱਕਲੇ ਹੀ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਿੰਡਾ ਵਿਚ ਮਾਂ ਬਾਪ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੇ ਬਚੀਆਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ ਭਜਣ ਦਾ ਸੋਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਉਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਲੜਕੀਆਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਕੁੜੀਆਂ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹਨ। ਲੋੜ ਹੈ ਮਾਂ ਬਾਪ ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤੇ ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਈਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਣ।

ਸਰਕਾਰੀ ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣਗੇ। ਪਰ ਕਾਬਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਖੋਜ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਕਿੰਨੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਮਿਸਾਲ ਵੀ ਸਰਵੇ ਦੌਰਾਨ ਮਿਲੀ ਜੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਪਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਨੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਤੇ ਕਰਨ ਤੇ ਬਾਦ ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਪਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਰਖਿਆ ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਵਪਾਰ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜਿਆਦਾ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਰਹੇਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਅਣਗਿਣਤ ਦਫਤਰ ਹਨ ਤੇ ਉਥੇ 500 ਦੇ ਕਰੀਬ ਭਾਰਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ, ਭਿਰਸਟਾਚਾਰ ਆਦਿ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਕਰਨਾ ਭਾਰਤ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਸੌਖਾ ਹੈ। ਜਾਗਰੂਕ ਲੋਕ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋ, ਭਾਰਤ, ਅਮਰੀਕਾ, ਯੂਰਪ ਆਦਿ ਲਈ ਵਧੀਆ ਮੈਨੇਜਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਤਰੱਕੀ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸੋਚੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜੋ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਵਲ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਮੂਲ-ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮੱਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ। ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ

ਦੇਸ਼ ਬੰਜਰ ਭੂਮੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮੌਕਿਆ ਦੇ ਬੂਟੇ ਉਗ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬੇਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। "ਚੰਦਨ ਦੇ ਉਹਲੇ" ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਬਨੀ ਰਾਹੀਂ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਸੰਵਾਦ ਜੋ ਭੈਣ ਮਾਣਾ ਤੇ ਭਰਾ ਬਨੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਮਾਣਾ: (ਬੇੜਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ) ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਨੀ ਲਗਦਾ ਕਿ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਤੂੰ ਲੋੜ ਤੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰੇਜ਼ੀ ਐ.....!

ਬਨੀ: ਹਰ ਕੋਈ ਹੈ, ਹਰ ਕੋਈ ਜੇ ਇਕ ਵਧੀਆ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਐਵਰੀ ਬਾਡੀ ਵਾਟਸ ਟੂ ਗੋ.....! ਕਿਉਂ! ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਪਰ ਬੈਟਰ ਫਿਊਚਰ ਹੈ, ਬੈਟਰ ਲਾਈਫ ਹੈ, ਲਾਈਫ ਦੀ ਸਕਿਓਰਿਟੀ ਹੈ, ਲਿਵਿੰਗ ਸਟੈਂਡਰਡ ਹੈ.. ਪਰ ਇਸਰ ਕੀ ਹੈ, ਮਿੱਟੀ ਘੱਟਾ।⁽⁷⁾

ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਇੰਨੀ ਵਧ ਚੁਕੀ ਹੈ ਕਿ ਜੁਆਨ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਢਿਆਂ ਨਾਲ ਨਰਤ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਉਥੇ ਬੁਲਾ ਲਵੇਗੀ। ਬਾਪ ਨੂੰ ਧੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ। ਇਕੋ ਚਾਹਤ ਹੈ ਡਾਲਰ ਕਮਾਉਣ ਦੀ। ਚੰਦਨ ਦੇ ਉਹਲੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਕੈਨੇਡਾ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਕੱਠਾ ਹੋ ਜੂ ਗਾ, ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਸਰੀਕੇ ਚ ਸਾਨ ਵਧੂਗੀ, ਡਾਲਿਆ ਚ ਖੇਡਾਂਗੇ ਡਾਲਿਆ ਚ"⁽⁸⁾

ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਰਿਸ਼ਵਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਹ ਠੀਕ ਵੀ ਹੈ।

"ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ" ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ:-

"ਕਿਹੜੀ ਮਾਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਪੁੱਤ ਪਰਦੇਸੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਚੰਦਰੇ ਹਾਲਾਤ ਈ ਐਸੇ"

"ਰੋਟੀ ਰੋਜ਼ੀ ਕਰਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਚ ਬਾਪੂ ਵਤਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਪੋਤਰੀਆਂ ਏ.ਬੀ.ਸੀ. ਸਿਖਦੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਚ ਬਿਹਾਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਉੜਾ ਐੜਾ, ਕਿਉਂ?"⁽⁹⁾

ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਿੱਘ ਵਿਚ ਉਹ ਰੋਟੀ ਨਾ ਕਮਾ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰਵਾਸੀ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਹੋ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ "ਜਮੀਨ" ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਬਿਰਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਵਤ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇਥੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰਵਾਸੀ ਹੋਇਆ ਜਮੀਨ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਲਵੰਤ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸਿਵ ਸਿੰਘ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ:

"ਬਲਵੰਤ: ਭਾਈਆ ਇਹ ਇੰਡੀਆ ਨਹੀਂ ਜਿਥੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਕੇ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਆ। ਏਥੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਫੋਰਨ ਜੇਲ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ।"⁽¹⁰⁾

ਪਾਤਰ ਸਿਵ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਦਫਤਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹੈ:

"ਸਿਵ ਸਿੰਘ: ਓ ਪੁਤਰਾ! ਅਜੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜਮੀਨ ਹੀ ਜਮੀਨ, ਕੋਠੀਆਂ ਈ ਕੋਠੀਆਂ, ਕਾਰਾਂ ਹੀ ਕਾਰਾਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਪੁਤਰਾ! ਅੱਜ ਕੱਲ ਤਾਂ ਸਾਲੇ ਕਲਰਕਾਂ ਨੇ ਵੱਢੀਆਂ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਕੋਠੀਆਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ।"⁽¹¹⁾

ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ "ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ" ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ,

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ: ਛੱਡ ਪਰਾਂ, ਦੇਸ਼ ਨੂੰ, ਨੰਗ ਭੁੱਖ ਦਾ ਘਰ।

ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਬਈ ਇਹੋ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਐਰੇਟ ਆਂ।

ਸੁਰਜੀਤ: ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਈ ਸਭ

ਕੁਝ ਸਮਝਦੇ ਓ। ਕੀ ਇਹ ਬੂਠ ਹੈ, ਕਿ ਜੇ ਸੁੱਖ ਛੱਜੂ

ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਨਾ ਬਲਖ ਨਾ ਬੁਖਾਰੇ।

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ: ਹਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੂਠ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਬੜਾ ਪੈਸਾ ਈ ਆ।⁽¹²⁾

ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚੇ, ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕਾਂਗੀ ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ।

ਬਿੰਦਰ: ਹਾਂ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਤਾਂ ਉਹੋ ਗੰਦ ਹੈ। ਕੁਰੱਪਸ਼ਨ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਹਰ ਛੋਟਾ ਬੜਾ ਸਰੋਆਮ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਾਲੀ: ਕੀ ਹੈ ਕੋਈ ਸੁਧਰਨ ਦੀ ਆਸ?"⁽¹³⁾

ਭਾਵੇਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ ਪਰ ਵਾਪਸ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। "ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ" ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਿੰਦਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ

ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, " ਇਹੋ ਤਾਂ ਮੁਸੀਬਤ ਹੈ। ਇਕ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਬੰਦਾ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਦੋਂ ਉਧਰ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁੜਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮੋਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਅਮੇਸ਼ਨਜ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਸੋਚੀਦਾ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਦੁੱਖੀ ਹੋਈਦਾ।"⁽¹⁴⁾

ਨਾਟਕ " ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ " ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਉੱਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਬਾਰੇ ਜੋ ਧਾਰਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਲ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ, "ਕੈਨੇਡਾ ਲੈਂਡ ਆਫ ਐਪਰਚੂਨਿਟੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਤੁਸੀਂ ਜੇ ਮਨ ਚ ਧਾਰ ਲਓ, ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਸਦਕਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ।"⁽¹⁵⁾

ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ ਇਕਾਗਰੀ ਵਿਚਲੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਪਰਤਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਆਂਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੋਟੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲੰਡਨ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਜੋ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ, " ਇਥੋਂ ਦਾ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖਾ ਮਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਹੱਦ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।"⁽¹⁶⁾

"ਕੱਲਰ" ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਧਾਰਨਾ ਬਾਰੇ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ, " ਏਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਕਰਨਾ ਕੀ ਐ! ਬੰਦਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹੱਡ ਪੈਰ ਭੰਨਾਉਂਦਾ ਰਵੇ.. ਤੇ ਫਿਰ ਜੀਉਣ ਹੰਢਾਉਣ ਜੋਗਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।"⁽¹⁷⁾

ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਪਨਮਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਵੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਆਸ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੁਆਨ ਹਰ ਗੀਲੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, " ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਜਾਣਾ ਈ ਜਾਣੈ.. ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ..ਤਾਂ ਫਿਰ..ਫਿਰ ਜੱਟ ਕੋਲ ਡਾਲਰ ਹੋਣਗੇ।..ਕਿੱਲਿਆਂ ਦੇ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋਵੇਗੀ, ਚੁਬਾਰੇ ਪੈਣਗੇ..ਤੇ ਜੱਟ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਵੇਗਾ..! ਬਾਹਰ ਤੇ ਹੁਣ ਜਾਣਾ ਈ ਜਾਣਾ ਐ..ਜਾਣਾ ਈ ਜਾਣੈ.."⁽¹⁸⁾

ਪਰਵਾਸ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਾਨਿਕਤਾ ਉਜੜ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਅਵਾਜ਼ਾਰ ਹੋਇਆ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਤੇ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਹੱਲ ਲੱਭਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਕਿੱਤਾ ਮੁੱਖੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਯੁਵਾ ਵਰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰਤਮਕ ਕੰਮਾਂ ਵਲ ਲਗਾ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ "ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ" ਦਾ ਲੇਖਕ ਉੱਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਵੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਧਰ ਦਿਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

"ਓਏ! ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲਿਓ!! ਨਸਾ ਛਡਾਊ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ..ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੀਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿਵਾਓ!

ਨਸੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪੇ ਛੱਡ ਦੇਣੇ।"⁽¹⁹⁾

ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਨੈਤਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ। ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਹਰ ਪਾਰਟੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਵਾਅਦੇ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦਿਖਾਂਦੇ ਹਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸ਼ਿਦਤ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਕੋਈ ਮਹਾਂਨਗਰ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਤੇਲਗੂ ਕੋਲ ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਕੋਲ ਚੇਨਈ, ਮਲਿਆਲਮ ਕੋਲ ਤਿਰੂਵਨੰਤਪੁਰਮ, ਕੰਨੜ ਕੋਲ ਬੰਗਲੋਰ, ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ਾਖਾਪਟਨਮ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਕੋਲ ਪੂਨਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਨਗਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਸਤੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸੂਬੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣ ਦਾ ਢੰਗ, ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਤਾ, ਆਪਸੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਮਰਸ਼, ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਆਦਿ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਲ ਵੀ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਵਪਾਰ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। " ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਾਨਕਤਾ ਦਾ ਉਜਾੜਾ " ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਮਿ. ਗੁਰਬਚਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ, " ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਂਨਗਰ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਲ ਤੋਰ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਘੁਰਣਾ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂਨਗਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਿਸਤਾਰਾਂ ਵੱਲ ਲਿਜਾਵੇ। "

(20)

ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੇਧਿਕਤਾ, ਪੜੇ-ਲਿਖੇ ਮਿਹਨਤੀ ਡਾਕਟਰ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਤੇ ਸਰਮਾਇਆ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਫਿਰ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੈਸਾ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਬਚ ਜਾਵੇਗਾ। 11 ਨਵੰਬਰ 2018 ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਨੇ ਇਕ ਲੇਖ " ਆਈਲੈਟਸ ਦੇ ਆਈਨੇ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ " ਵਿਚ ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, " ਇਸ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਡੇਢ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੱਖ ਕਰੀਬ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਲਕਾਂ

ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਅੰਦਾਜ਼ਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਲਗਭਗ 27 ਹਜ਼ਾਰ ਕਰੋੜ ਖਰਚ ਹੋਣਗੇ।^{੨੨੧}

ਇਹ ਇਕ ਸਾਲ ਦਾ ਖਰਚਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਕੁਲ ਪੈਸਾ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੇਖ 'ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਮਸਲਾ' ਵਿਚ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

“ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸ ਸਾਲ 67 ਹਜ਼ਾਰ ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ 70 ਹਜ਼ਾਰ ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰ ਸਾਲ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਰ ਵੀ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

^{੨੨੨}

ਸੋ, ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਇਸ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ, ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਆਗੂ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਲ ਕੇ ਉਦਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ, ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਕੇ ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਵੱਧ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਉੱਜਵਲ ਕਰਨ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:-

- ਸੁਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪ.) ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ, ਪੰਨਾ 3
- ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1996, ਪੰਨਾ 9
- ਜੇਹਲ, ਲਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਨਾਉ, ਖੋਜ ਦਰਪਣ (ਜਨਵਰੀ 1996) ਪੰਨਾ 12
- World Migration Report 2010- The Future of Migration - Building capacities for Change" International organization for Migration 2010. Retrieved 2010-11-30
- ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ, ਉਕਾਰਪ੍ਰੀਤ, ਪੰਨਾ 29
- ਤਵਾਰੀਖ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ, ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸਵੈਚ, ਪੰਨਾ 18
- ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ, ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ, 21
- ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ, ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ, 65
- ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ, ਉਕਾਰਪ੍ਰੀਤ, ਪੰਨਾ 42
- ਜਮੀਨ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਬਿਰਕ, ਪੰਨਾ 32
- ਜਮੀਨ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਬਿਰਕ, ਪੰਨਾ 32
- ਆਤਮ ਦਾ ਵਿਆਹ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਪੰਨਾ 126
- ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਪੰਨਾ 139
- ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਪੰਨਾ 141
- ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ, ਉਕਾਰਪ੍ਰੀਤ, ਪੰਨਾ 20
- ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਪੰਨਾ 141
- ਕੱਲਰ, ਸਵਰਾਜਬੀਰ, ਪੰਨਾ 38
- ਕੱਲਰ, ਸਵਰਾਜਬੀਰ, ਪੰਨਾ 38
- ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ, ਉਕਾਰਪ੍ਰੀਤ, ਪੰਨਾ 43
- www.sikchintan.com 23 July 2015
- ਸਵਰਾਜਬੀਰ, ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ, ਆਈਲੈਟੱਸ ਦੇ ਆਈਨੇ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆ, 11 ਨਵੰਬਰ 2018. ਗੁਰਬਚਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਾਨਕਤਾ ਦਾ ਉਜਾੜਾ
- ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, "ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਮਸਲਾ" punjabiaakhbar.com, 3.8.2018

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕਤਾ

ਡਾ. ਨਵਨੀਤ ਕੌਰ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਕਾਲਜ, ਐਨਸੀਡਬਲਿਊਈਬੀ,
ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਸਾਰ

ਇਹ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਮੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕੇਵਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਵਿਹਾਰਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਕਰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ (ਪਰਮਾਤਮਾ), ਜੀਵ (ਆਤਮਾ) ਅਤੇ ਜਗਤ (ਸੰਸਾਰ) ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬੋਧ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਹਾਰਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਵਿਖੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਪ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਇਹ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਚੰਚਲ ਸੁਭਾਅ, ਸੰਸਾਰਿਕ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਫਸਣ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਇਸਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਹੈ ਜੋ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਠੋਰ ਸਚਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੋਜੀ ਨੂੰ ਬੇਸਮਝੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਬੋਧ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮੁੱਖ-ਸ਼ਬਦ : ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ, ਨਾਮ, ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਮਨ, ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ, ਵੈਰਾਗ, ਜਗਤ

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ 'ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਜੀਵਨ, ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਰਬੱਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਵੱਡਮੁੱਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹਨ। ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੂਚਕ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ, ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨੇਤਿਕਤਾ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਭਾ ਕੇ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਸੰਗਿਆਵਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ- 'ਹਿੰਦ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ', 'ਤਿਲਕ ਜੰਝੂ ਦੇ ਰਾਖੇ', 'ਤੇਗ ਦਾ ਧਨੀ' ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਮੂਰਤਿ ਆਦਿ।

ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੁਆਰਾ 15 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਗਈ। ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੁਆਰਾ 4 ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੁਲ 59 ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ 57 ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਰਹਿਤ ਬਾਣੀ ਵੀ ਉਚਾਰੀ ਗਈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਦੁਲਭਤਾ, ਸਿੱਖ ਦੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਡੋਲ ਸ਼ਰਧਾ, ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਤ, ਸੇਵਾ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਆਦਿ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਵਿੱਚ ਕਰਨੀ ਦਾ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸਦੇ ਵਿਹਾਰ ਉਪਰ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ -

ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਬਾਲ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਜੀਵ-ਜਗਤ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਣਾ ਪਿਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨੇਮ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀ ਹੈ? ਜੀਵਨ ਕੀ ਹੈ? ਜੀਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਬੰਧਨ' ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ? ਇਹਨਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜਗਤ ਕੀ ਹੈ? ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ? ਇਹ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਅੰਸ਼ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਸੰਕਲਪਾਗਤ ਵਿਆਖਿਆ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਰਗੁਣ-ਨਿਰਾਕਾਰ ਸਰੂਪ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ -

ਅਪਨੀ ਮਾਇਆ ਆਪਿ ਪਸਾਰੀ ਆਪਹਿ ਦੇਖਨਹਾਰਾ॥

ਨਾਨਾ ਰੂਪ ਧਰੇ ਬਹੁ ਰੰਗੀ ਸਭ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਆਰਾ॥ 2॥ (ਰਾਗੁ ਬਿਹਾਗੜਾ ਮਹਲਾ 9)

ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੀ ਦੇ-ਪਾਸਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਬਿਨਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰਣ-ਭਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਥੁੜ੍ਹ ਚਿਰੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਹ ਅਨਮੋਲ ਜਨਮ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਜੇ ਉਪਜਿਓ ਸੇ ਬਿਨਸਿ ਹੈ ਪਰੇ ਆਜੁ ਕੈ ਕਾਲਿ॥

ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਇ ਲਿ ਛਾਡਿ ਸਗਲ ਜੰਜਾਲ॥ 52॥ (ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ 9)

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਪਦੇ ਆਤਮ ਸੰਬੰਧਨੀ, ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। 'ਰੇ ਮਨ', 'ਸਾਧੋ' 'ਕਾਹੇ ਰੇ', 'ਮਾਈ' ਆਦਿ ਪਦ ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਨੈਵੇਂ ਜਾਮੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਥਾਂ ਬਣਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸੁਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਜਾਮਾ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ। ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਉੱਪਰ ਇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਜਿਤਨਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਚਿਰਤਾ, ਅਸਾਰਤਾ, ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਕੇਵਲ ਸੰਕਲਪ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਮੂਲ ਕਿਰਿਆ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ -

ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਚੰਚਲ ਅਤੇ ਮਾਇਆ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਣ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਰੂਪ ਸੁੱਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇਵੇਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾ ਹਨ।

ਸੁਖ ਦੁਖ ਇਸੁ ਮਨ ਕੀ ਬਿਰਥਾ ਤੁਝ ਹੀ ਆਗੈ ਸਾਰੈ॥ (ਬਿਲਾਵਲ ਮਹਲਾ 5)

ਮਨ ਇੱਕ ਐਸੀ ਸ਼ੈਅ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਨ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਵੀ ਹੈ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਫੁਰਨਿਆਂ ਕਾਰਨ

ਭਟਕਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹਰ ਵੇਲੇ ਤੀਬਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਭਟਕਣਾ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਮਨ ਅੰਦਰ ਹੀ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਪਛਾਣੁ॥ (ਆਸਾ ਮਹਲਾ 3)

ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਲਈ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦਇਆ, ਧਰਮ, ਸੰਤੋਖ, ਉਦਾਰਤਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਉਪਜ ਰਹੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟਦੇ ਹੋਏ ਸਦਭਾਵਨਾ, ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਆਚਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ।

ਬਿਨਾ ਸੰਤੋਖੁ ਨਹੀ ਕੇਉ ਰਾਜੈ॥ (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹਲਾ 5)

ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। 'ਨਾਮ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਹਾਰਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇੱਕ ਐਸਾ ਸੰਕਲਪ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਉਹੀ ਸਿਰਜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਪਕੜ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਟਕਣਾ ਤੋਂ ਬਚਣ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਵਸੀਲਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਨਾਮ ਹੀ ਸੁੱਖ ਹੈ।

ਸੁਖਮਨੀ ਸੁਖਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭੁ ਨਾਮੁ ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਿਸਰਾਮ॥ (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹਲਾ 5)

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਲਈ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਉਪਾਅ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਪ ਆਪਣੀ ਕਰਣੀ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ -

ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਭਟਕਣਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਚਿਤਵਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਮੋਲਕ ਹੈ। ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧ ਹਨ, ਸਭ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਭੇਗ ਰਸ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਸ਼ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਮਾਇਆ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿੱਚ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦਿਆਂ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਗਿਰੇ ਹੋਏ ਸਤਰ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਤਪ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲੇ ਵਿਖੇ 26 ਸਾਲ 9 ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ 13 ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਪ-ਤਪ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਮ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕਤਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਮ ਸੰਬੰਧਤ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ- ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਸ਼ੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਠਹਿਰਾਉਂਦਿਆਂ ਪਾਪ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਕਾਮ-ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਭੈੜੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਜਗਤ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬੁਰ੍ਹਚਿਰਤਾ ਤੇ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹਨ। ਨਾਮ ਦੇ ਆਸਰੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਤਉ ਚੇਤ ਲੈ ਨਿਸਿ ਦਿਨਿ ਮੈ ਪ੍ਰਾਨੀ॥

ਛਿਨੁ ਛਿਨੁ ਅਉਧ ਬਿਹਾਤੁ ਹੈ ਫੂਟੈ ਘਟ ਜਿਉ ਪਾਨੀ॥ 1॥ (ਤਿਲੰਗ ਮਹਲਾ 9 ਕਾਫੀ)

ਨਰ ਅਚੇਤ ਪਾਪ ਤੇ ਡਰੁ ਰੇ॥ (ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ 9)

ਕਹਾ ਭੂਲਿਓ ਰੇ ਬ੍ਰੁਠੇ ਲੋਭ ਲਾਗ॥

ਕਛੁ ਬਿਗਰਿਓ ਨਾਹਿਨ ਅਜਹੁ ਜਾਗ॥ 1॥ ਰਹਾਉ॥ (ਬਸੰਤ ਮਹਲਾ 9)

ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਸੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵੇਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਵਾਚਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਜਿਹ ਪਰਸੈ ਨਹੀ ਲੋਭੁ ਮੇਹੁ ਅਭਿਮਾਨੁ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ ਸੇ ਮੂਰਤਿ ਭਗਵਾਨ॥੧੩॥ (ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ 9)

ਜੇ ਨਰੁ ਦੁਖ ਮੈ ਦੁਖੁ ਨਹੀ ਮਾਨੈ॥

ਸੁਖ ਸਨੇਹੁ ਅਰੁ ਤੈ ਨਹੀ ਜਾ ਕੈ ਕੰਚਨ ਮਾਟੀ ਮਾਨੈ॥੧੪॥ ਰਹਾਉ॥ (ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ 9)

ਇਹਨਾਂ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਬਣ ਕੇ ਨਾਮ ਧਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਸਦਕੇ ਬਿਸਰਾਮ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਮਨੁੱਖ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਈ ਮੈ ਧਨੁ ਪਾਇਓ ਹਰਿ ਨਾਮੁ॥

ਮਨੁ ਮੇਰੇ ਧਾਵਨ ਤੇ ਛੂਟਿਓ ਕਰਿ ਬੈਠੇ ਬਿਸਰਾਮੁ॥ 1॥ ਰਹਾਉ॥ (ਬਸੰਤ ਮਹਲਾ 9)

ਇਸ ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਤੁਰੇ ਖੋਜੀ ਦੀਆਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇਸ ਤਾਅ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੀ। ਜਗਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੁਝ-ਚਿਰਤਾ, ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਜਾਲ, ਕਾਮ-ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਨਵੀ ਅਦਾਰੇ ਲਈ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਰਤੀ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਵਿਹਾਰ ਉੱਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਮ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤ ਦੀਆਂ ਐਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਗਤੀ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ - ਜਗਤ ਮੈਂ ਝੂਠੀ ਦੇਖੀ ਪ੍ਰੀਤਿ; ਸੰਗ ਸਖਾ ਸਭਿ ਤਜਿ ਗਏ ਕੇਊ ਨ ਨਿਬਹਿਓ ਸਾਥਿ ਆਇ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਲੀਦਾਨ-

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਸਾਨੀ ਬਲੀਦਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਹੋਤ ਸਾਕਾ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਤੱਤ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਧਰਮ ਦੀ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਿਭਾਇਆ ਵੀ-

ਮੁਗਲ ਹੁਕਮਰਾਨ 'ਐਰੰਗਜ਼ੇਬ' ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿੱਦਕ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ 'ਧਰਮ ਹੋਤ ਸਾਕਾ' ਜਿਨਿ ਕੀਆ। ਸੀਸ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰੁ ਨ ਦੀਆ॥' ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਲਾਸਾਨੀ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਬਲੀਦਾਨ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਖਾਤਰ ਦਿਤੇ ਇਸ ਬਲੀਦਾਨ ਲਈ ਦੇਸਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤੰਗਤਾ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 'ਹਿੰਦ ਕੀ ਚਾਦਰ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ' ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਅਜ ਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਬਲੀਦਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਬਲੀਦਾਨੀ ਮਿਸਾਲ ਪੂਰੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਲਈ ਇਕ ਪਛਾਣ ਬਣ ਗਈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਿਆਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਤੁਲਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਤੁਲਤਾ ਕਥਨ-ਅਨੁਭਵ-ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਸਮਤੁਲਤਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਵੈਰਾਗਮਈ ਸੂਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਦਿਆਂ ਰਾਜਸੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ - ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਨਿਰਭਉ-ਨਿਰਵੈਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਜੀਵ-ਜਗਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜਿਹੇ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਆਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ:

- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
- ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), ਬਾਣੀ ਮਹਲਾ 9 ਸਟੀਕ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੰਸਕਰਣ 6, 2012
- ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ: ਮਹਾਨ ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ, IAS, ਸ਼ਿਮਲਾ, 2024
- Ravinder Singh (Prof), Understanding Punjab, IAS, Shimla 2024
- ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ, (ਸੰ) ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ, ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ 2021

ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਪੁਰਸਾਰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਡਰੋਲੀ ਕਲਾਂ, ਜਲੰਧਰ

ਸਾਰ

ਪੁਰਸਾਰਥ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਰਥ- ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਜੀਵ ਅਤੇ ਅਰਥ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਸਮਝਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਿਤ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸਾਰਥ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੈਮਾਨਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਪ-ਦੰਡ ਨੂੰ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਰੂਪੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਚਾਰ ਡੰਡਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਉਹ ਨਿਯਮਬੱਧ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਿਸਦੇ ਅਤੇ ਅਣ-ਦਿਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਦ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਹੈ? ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ? ਤੀਜਾ ਕਾਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਲਾਲਸਾਵਾਂ, ਮੰਦ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਆਚਰਨ 'ਤੇ ਬਲ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੋਕਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਮਨ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦਿਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਵਿਛੜੀ ਆਤਮਾ ਉਸ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਸੰਮਲਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਉਹ ਵਿਛੜ ਕੇ ਆਈ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 'ਪੁਰਸਾਰਥ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਗੰਭੀਰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ-ਸ਼ਬਦ

ਪੁਰਸਾਰਥ, ਵੇਦ, ਪੁਰਾਣ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ, ਮੋਕਸ਼, ਅਧਿਆਤਮ, ਆਸ਼ਰਮ, ਭੌਤਿਕ।

ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸਾਰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ-ਪਹਿਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਦੂਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿਖਦਾ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਿਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਉਦੇਸ਼ ਮਿਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਹਿੰਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹਿਤ ਹੀ 'ਪੁਰਸਾਰਥ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸਾਰਥ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਮੰਤਵ ਜਾਂ ਟੀਚਾ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਤਵ ਦੋਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਦਿਸਦੇ ਅਤੇ ਅਣ-ਦਿਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੀ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੈ। 'ਪੁਰਸਾਰਥ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ-ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਰਥ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਸੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੀਵ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪ੍ਰਯੋਜਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ

ਸਰਵ-ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀ.ਐਸ.ਭਟਨਾਗਰ ਅਤੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਰਹਿਲ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਪੁਰਸਾਰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।' ਇਸ ਪਰਥਾਇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਜਿਲ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਰਾਹ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਪੈਂਤੀ ਦੇ ਚਾਰ ਡੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਰਸਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ-ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼। ਇਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਚਲ ਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਅਤੇ ਪਰਾ-ਸੰਸਾਰਿਕ ਯਾਤਰਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਸਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭੌਤਿਕ ਅਥਵਾ ਦਿਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਭਾਵ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਰੂਪੀ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਪਿੱਤਰੀ ਕਰਜ਼, ਆਚਾਰੀਆ ਕਰਜ਼ ਅਤੇ ਦੇਵਾਂ ਦਾ ਕਰਜ਼। ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਪੁਰਸਾਰਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨੂੰ ਲਾਹੁਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਿਆਂ ਚੌਥੇ ਪੁਰਸਾਰਥ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸਾਰਥ ਨੂੰ 'ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-

ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ ਜੇ ਕੇ ਮਾਂਗੈ।

ਸਾਧੂ ਜਨਾਂ ਕੀ ਸੇਵਾ ਲਾਗੈ।'

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ-ਪੁਰਾਣਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਗੀਤਾ, ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਤੇ ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਜਿਹੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸਾਰਥ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵਾਚਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ 'ਮਹਾਫਲ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਆਧਾਰ ਚਾਰ ਆਸਰਮ-ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ, ਗ੍ਰਹਿਸਥ, ਬਾਣਪ੍ਰਸਥ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਆਸਰਮ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਮਾਰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

ਧਰਮ:

ਧਰਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ 'ਧ੍ਰਿ' (Dhri) ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ-ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਅਰਥ ਦੇ ਪਰਥਾਇ ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ। ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਜੋ (ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਯਮ) ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਕਣਕ ਨੇ ਧਰਮ ਉਸ ਵਸਤ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲੋਕਿਕ ਉਥਾਨ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਜੈਮਿਨੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਇਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਫਲੀਭੂਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜੋ ਵੇਦ-ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਕ ਅਚੂਕ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਕਰਤੱਵ ਤੋਂ ਵੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧਰਮ ਖੰਡ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੈਤਵੀ ਪਉੜੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ-

'ਧਰਮ ਖੰਡ ਕਾ ਏਹੋ ਧਰਮ ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਕਾ ਆਖਹਿ ਕਰਮ'

ਅਰਥਾਤ ਧਰਮ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਿਯਮ (ਧਰਮ) ਅਧੀਨ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਰੁੱਤਾਂ, ਥਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਵਾਰ ਆਪੇ-ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਧਰਮ ਖੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕਰਮ ਜਾਂ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਦਿਸੇਰਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕ ਮੈਥਿਊ ਆਰਨਲਡ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤਰਪੂਰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਧਰਮ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ'। ਹਾਫਡਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਧਰਮ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਲਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ'। ਹਰਬਰਟ ਸਪੈਂਸਰ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਧਰਮ ਦੀ ਇਹ ਮਨੋਤ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਵਸਤਾਂ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ'। ਬਰੈਡਲੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਨੈਤਿਕਤਾ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਇਕ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਨੇਕੀ ਜਾਂ ਚੰਗਿਆਈ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਚੰਗਿਆਈ ਨੂੰ ਧਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।' ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਚਾਰ-ਵਿਚਾਰ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚਾਲ-ਚਲਣ ਹੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਵਡਭਾਗੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

'ਸੱਤਾ ਕਾ ਮਾਰਗੁ ਧਰਮ ਕੀ ਪਉੜੀ ਕੇ ਵਡਭਾਗੀ ਪਾਏ'।

ਧਰਮ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੇਨਾਂ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਧਰਮ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਧਰਮ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਇਸ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ

ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸਾਰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਪੁਰਸਾਰਥ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਬਾਕੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁਰਸਾਰਥਾਂ ਦੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਪਲੇਠਾ ਮਾਰਗ ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਨਿਭਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਜਪ, ਤਪ, ਦਇਆ, ਦਾਨ, ਤੀਰਥ, ਸ਼ਰਧਾ, ਸੱਚ ਅਤੇ ਸੰਯਮ ਜਿਹੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਨਿਖੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸੁੰਧੀਕਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਰਥ:

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਪੁਰਸਾਰਥ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਥ ਤੋਂ ਭਾਵ ਧਨ, ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਛਾਵਾਂ, ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪੀ. ਐਚ. ਪ੍ਰਭੂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਅਰਥ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੰਸਾਰਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਕੁਟਲਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਰਥ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ।' ਭਾਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਅਰਥ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਧੰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਧਰਮ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਧਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਰਥ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਵੀ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ-ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਪੁਰਸਾਰਥ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਅਰਥ ਜਿਹੇ ਪੁਰਸਾਰਥ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਭੌਤਿਕ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਕਸ਼ ਤਕ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਟਲਿਆ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜ ਸੰਪੰਨ ਕਰਨੇ ਵੀ ਅਰਥ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੰਭਵ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਯਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ।¹⁰

ਇਸ ਚਰਚਾ ਉਪਰੰਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪੁਰਸਾਰਥ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਰਥ ਦਾ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਬਸ਼ਰਤੇ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਿਰ-ਸਵਾਰਥ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤਹਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਧਨ ਹੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਮ:

ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਤੀਜੇ ਪੁਰਸਾਰਥ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। 'ਕਾਮ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਛਾ, ਖਾਹਿਸ਼, ਕਾਮਨਾ, ਵਾਸਨਾ ਅਤੇ ਲਾਲਸਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਰੂਪ ਕਾਮ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉੱਠਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਅਭਿਲਾਸਾ ਭਰਪੂਰ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੈਵਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਰੂਰਤ ਵਜੋਂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਰੂਰਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਮੁਕ ਲੋੜ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਾਮੁਕ ਇਛਾਵਾਂ ਜਾਂ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪਿਆਰ-ਭਾਵ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ-ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਜਾਂ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਿਜ਼ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜ ਵੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹¹

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਫਲਸਫੇ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ (ਆਵਾਗਵਣ) ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਦਾ ਅਤੇ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਦੇ ਚੱਕ੍ਰਵਿਊ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੰਜ ਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਘੇਰੀ ਰੱਖਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਿਕਾਰ ਕਾਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ-

‘ਇਸ ਦੇਹੀ ਅੰਦਰਿ ਪੰਚ ਚੇਰ ਵਸਹਿ,

ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਹੰਕਾਰੁ।’¹²

ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ (111, 37) ਭਾਵ ਉਪਨਿਸਦਾਂ ਦੇ ਸਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਾਮ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵੈਰੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ-

ਇਹੀ ਕਾਮ ਹੈ, ਇਹੀ ਕ੍ਰੋਧ ਹੈ
ਰਜੇਗੁਣ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਉਤਪੰਨ ਹੈ।
ਮਹਾਂ ਭੁੱਖਾ ਇਹ ਮਹਾਂ ਪਾਪੀ ਹੈ
ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੈਰੀ ਹੈ।¹¹

ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ 'ਕਾਮ' ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਪੁਰਸਾਰਥ ਮੰਨਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ 'ਕਾਮ' ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤੇਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰਲੀ ਇੱਛਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਕ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਖੜੋਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆ ਜਾਵੇਗੀ ਦੂਜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਕਾਰ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਡਿਪਰੈਸ਼ਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਹਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ, ਸਿਗਮੰਡ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਮਨ ਦੀ ਅਚੇਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇਜਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧੂਰੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਮਨ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮੌਕਾ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਇਛਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਦਬਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਕਾਰਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਕਾਮ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਧਰਮ, ਅਰਥ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਯਮਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੀਮਾਬੱਧ ਕਾਮ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਖੜੋਤ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੋਕਸ਼:

ਮੋਕਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤੌਰ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪੰਧ ਭਾਵ ਪੁਰਸਾਰਥ ਹੈ। ਮੋਕਸ਼ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੋਕਸ਼ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਐਸ. ਐਸ. ਅਮੇਲ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਮੋਕਸ਼ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ, ਬੁਰਿਆਈ ਤੋਂ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਮੂਰਖਤਾ ਤੋਂ ਖੁਲਾਸੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਮੋਕਸ਼ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਾਮ ਤੇ ਅਰਥ ਦਾ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਗੁਲਾਮ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਮੰਗਾਂ, ਮਨ ਦੀਆਂ ਸਧਰਾਂ, ਵਾਸਨਾ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਮੁਥਾਜੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ।' ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਥੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਹਿਤ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੇਦ, ਮੰਤ੍ਰ, ਪਾਠ-ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਤਪ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਖਿਆਲ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਭਟਕ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਅੰਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੋ ਹੀ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭਾਵ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਜਰੀਆ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਕਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਮੋਕਸ਼ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮੋਕਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪਰੋਖ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਸਮੇਂ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਸੁਖ ਮਨ ਨਾਲ, ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਯੋਗ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਰਤੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਮੋਕਸ਼ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਰਮ-ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵੀ ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਮੋਕਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ-

'ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੁ ਸੇ ਆਖੀਐ ਜਿਸੁ ਵਿਚਹ ਹਉਮੈ ਜਾਇ।'¹²

ਸਾਚੈ ਸਬਦਿ ਮੁਕਤਿ ਗਤਿ ਪਾਏ।

ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੁ ਬੀਚਾਰੇ ਕੋਇ।

ਨਾਨਕ ਤਾ ਕੀ ਪਰਮ ਗਤਿ ਹੋਇ।'¹³

ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਜੇ ਮਹਿ ਜੀਵੈ, ਸੇ ਪਾਏ ਮੋਖ ਦੁਆਰ।'¹⁴

ਇੰਝ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨੀਤੀ-ਸਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਨ-

ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅੰਦਰ ਮੇਕਸ ਖਾਸ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਚੋੜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ-ਰੂਪੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਵਾਗਵਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮ-ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਹਿਤ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਪੁਰਸਾਰਥਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰਿਕ-ਮਾਨਸਿਕ ਮੋਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਯਤਨ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਨੇਮ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ 'ਪੁਰਸਾਰਥ' ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੀ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਯਾਤਰਾ ਰੂਪੀ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਹਿਤ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝੇਲ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਉਸ ਅੰਦਰ ਆਸਥਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਔਗੁਣ ਭਰਪੂਰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਇਨਸਾਨੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਉਸਾਰ ਸਕੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਜਿੱਥੇ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦਿਸਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਕੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਹੈ? ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪੇਪਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪੱਖ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਲਕਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਧਾਰਮਿਕ-ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮਲ ਕਰਨ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਨਾਲੋਂ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚਲੀ ਵਿੱਥ ਨੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਦਲ ਚੁੱਕੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ-ਪਰਲੋਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੇਲਾ-ਵਿਹਾਅ ਚੁੱਕੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਜਟਿਲ ਜੀਵਨ-ਵਿਵਹਾਰ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁਰਸਾਰਥ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਰਮ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਅਸਿੱਧਾ ਢੰਗ ਵਰਤਦਿਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਨਿਯਮਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਧੋਖੇ, ਫਰੇਬ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਵਿਚੋਂ ਮਨਫੀ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਉਲਟ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਆਵਾਗਵਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜਦੋਂ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੰਦਾ ਰਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਉ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮੇਕਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਭਟਕਣ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੁਰਦਿਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਮਿਥੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਮੇਕਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ 'ਪੁਰਸਾਰਥ' ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਤਾ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਣੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- ਨਿਰਾਕਾਰੀ ਰਾਮਦਾਸ. (ਸੰਪਾ:), (1997) ਪੰਨਾ 77. ਭਾਰਤੀ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ.
- ਸਿੱਧੂ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੀਤ. (1999), ਪੰਨਾ 12. ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ, ਅਦਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ.
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 266.
- ਸਿੰਘ ਮਨਜੀਤ. (2007) ਪੰਨਾ 2. ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
- ਉਹੀ ਪੰਨਾ 4.
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 7.
- ਸਰਮਾ ਲਾਲ ਮੋਹਨ. (ਅਨੁ:), (1989) ਪੰਨਾ 9. ਮਨੁੱ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ.
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 622.

- ਰਹਿਲ ਸਿੰਘ ਬਲਦੇਵ, ਭਟਨਾਗਰ ਜੀ. ਐਸ. (2014) ਪੰਨਾ 22. ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ.
- ਸਿੰਘ ਮਨਮੋਹਨ, (2011) ਪੰਨਾ 48. ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ.
- ਰਹਿਲ ਸਿੰਘ ਬਲਦੇਵ, ਭਟਨਾਗਰ ਜੀ. ਐਸ. (2014) ਪੰਨਾ 25. ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ.
- ਸਿੱਧੂ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੀਤ. (1999), ਪੰਨਾ 14. ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ, ਅਦਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ.
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1010.
- ਉਗ੍ਰੀ, ਪੰਨਾ 352.
- ਉਗ੍ਰੀ, ਪੰਨਾ, 900.
- ਉਗ੍ਰੀ, ਪੰਨਾ, 197.
- ਉਗ੍ਰੀ, ਪੰਨੇ, 141-142.

ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਚੰਗੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੋਣਾ ਸ੍ਰੋਤ : ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾਵਿ

ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਰਿਜ਼ਨਲ ਸੈਂਟਰ, ਸ੍ਰੀ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ

ਸਾਰ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾਵਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਅਜੇਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਤਕ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਵੱਧ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਕੁਦਰਤੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ, ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਅਤੇ ਪੇੜ-ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਹਾਨੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਅੰਦਰ ਕਾਦਰ ਦੇ ਜਲਵੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਤਮ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ-ਸ਼ਬਦ

ਵਾਤਾਵਰਨ, ਕੁਦਰਤ, ਗੁਰੂ, ਪਿਤਾ, ਮਾਤਾ, ਪਾਣੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ, ਕਾਦਰ, ਅਨੰਤ, ਜੀਵ, ਅਕਾਸ਼, ਧਰਤੀ, ਘਰ, ਮੰਦਰ, ਮਾਨਵਤਾ।

ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰਾਂ, ਨਦੀਆਂ, ਝੀਲਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ, ਬਨਸਪਤੀ, ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਸਥਿਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਜੇਕਾ ਮਨੁੱਖ ਦੂਸ਼ਿਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ, ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਕਾਰਨ, ਕੂੜੇ ਕਰਕਟ ਦੇ ਢੇਰਾਂ, ਰਸਾਇਣ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧ ਰਹੀ ਵਰਤੋਂ, ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਵਧਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਆਦਿ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਧਰਤੀ, ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲਾਇਲਾਜ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਫੈਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਕਾਰਨ ਧਰਤੀ ਤੇ ਤਾਪਮਾਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਿੱਲਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ ਪਿਘਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਗਲੇਬਲ ਵਾਰਮਿੰਗ ਵਧ ਰਹੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਤਾਪਮਾਨ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀ-ਦਿਨ ਵਿਗਾੜਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪਰਤ ਓਜ਼ੋਨ ਵਿੱਚ ਛੋਕ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਾਵੈਗਨੀ ਕਿਰਨਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਕੈਂਸਰ ਵਰਗੇ ਰੋਗ ਫੈਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਫਰਿੱਜ ਅਤੇ ਏਅਰ ਕੰਡੀਸ਼ਨਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਿਸ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਹਾਨੀਕਾਰਨ ਗੈਸਾਂ ਦੇ ਫੈਲਾਓ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਆਏ ਵੱਡੇ ਬਦਲਾਵ ਕਾਰਣ ਵਰਖਾ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਇਸ ਵਿਗਾੜ ਪਿੱਛੇ ਅਜੇਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਢਾਂ ਦਾ ਸਭ

ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਨ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸੇ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕੁਦਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵਰਤਾਰਾ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਜਲ ਸ੍ਰੋਤ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਬਹੁਤ ਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਨੇ ਹਵਾ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਈ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਇਸ ਵਿਗਾੜ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਕਿਸੇ ਇਕੱਲੇ-ਕਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਪਰੰਤੂ ਬੁੱਢ-ਬੁੱਢ ਨਾਲ ਸਾਗਰ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਤਹਿਤ ਹੀ ਜੇਕਰ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਰੱਖਣ ਜਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਗੰਦਗੀ ਨਾ ਫੈਲਾਉਣ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀ-ਦਿਨ ਸੁੱਧ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਫੁੱਫਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਉੱਤਮ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ, ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਵਾ (ਪਵਣੂ) ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉੱਚ ਰੁਤਬੇ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਵਾਲੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਜਿਉਂਦੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ॥ (ਅੰਗ ਨੰ. 08)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਜਾਣੂ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹਰ ਦੂਜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਉਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਮ ਬੇਲਚਾਲ ਵਿਚ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੇ ਗਏ ਇਸ ਜੀਵਨ ਮੰਤਰ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਤਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜ ਸਕੇ ਜਿਸ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਸਮਝ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਕੋਈ ਆਸਾਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਬਣਨਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਂ ਬਣਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਲਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੜੀ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਰੁੱਖਾਂ ਵਰਗਾ ਜੇਰਾ ਅਪਣਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਲੱਖ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿ ਕੇ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੀਏ ਵਰਤ ਲਈਏ। ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਵਟਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਣੀ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਤੇ 71% ਪਾਣੀ ਹੋਣ ਪਿੱਛੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਦੌਰ ਤਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਪੂੰਜੀ ਪਿੱਛੇ ਝਿੰਨਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਅਣਮੋਲ ਜੀਵਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸੋਝੀ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕੁਦਰਤੀ ਜੀਵਨ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਲਾਮਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਹਤੱਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਪਹਿਲਾ ਪਾਣੀ ਜੀਉ ਹੈ ਜਿਤੁ ਹਰਿਆ ਸਭੁ ਕੋਇ॥^੧

ਜਲ ਹੀ ਜੀਵਨ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਹਰਿਆ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਲਈ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਮਹਤੱਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਕਹਿ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਵੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਲਗਾਤਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਧਰਤੀ ਆਕਾਸੁ ਘਰ ਮੰਦਰ ਹਰਿ ਬਨੀ॥^੨

ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹਵਾ, ਜਲ, ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਘਰ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਸ੍ਰੋਤ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮਸਾਲ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ

ਹੋਇਆ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਛਹੁ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :-

ਰਾਤੀ ਰੁਤੀ ਥਿਤੀ ਵਾਰ॥ ਪਵਣ ਪਾਈ ਅਗਨੀ ਪਾਤਾਲ॥

ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਥਾਪਿ ਰਖੀ ਧਰਮਸਾਲ॥^੧

ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਮਹੱਤਤਾ ਤੋਂ ਇਸ ਕਦਰ ਜਾਣੂ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਬਹੁਤ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਨਾਲ ਕਰੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਵੱਲ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਦੇਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪ ਹੱਥੀ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰੋਵਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਹਰ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਸੁੰਦਰ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਪੁਰ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵਿਚ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ :-

ਨਾਨਕ ਸਚ ਦਾਤਾਰੁ ਸਿਨਾਖਤੁ ਕੁਦਰਤੀ॥^੨

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਦਾਤਾ ਬਖਸ਼ਣ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ, ਅਪਾਰਤਾ, ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਅਸੀਮਤਾ ਤੋਂ ਲਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਰੱਬੀ ਕਰਾਮਾਤ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹੈ:-

ਬਲਿਹਾਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਵਸਿਆ॥

ਤੇਰਾ ਅੰਤ ਨ ਜਾਈ ਲਖਿਆ॥^੩

ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜੀਵ, ਜੰਤੂ, ਪੇੜ-ਪੈਦੇ, ਪਰਬਤ, ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਗੱਲ ਕਿ ਹਰ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਬਣਾਈ ਸ਼ੈਅ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਜੀਵਨ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿਆਗ, ਕੁਰਬਾਨੀ, ਸਬਰ, ਪਿਆਰ, ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਹੌਸਲਾ, ਨਿਰਪੱਖ ਸੇਵਾ, ਨਿਰੰਤਰਤਾ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮੌਤ ਆਦਿ ਸੰਕਲਪ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਚੰਨ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਸ੍ਰੋਤ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਲਈ ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਮਣ, ਮੰਦਾ, ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਉੱਚਾ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਅਤੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਮਰਿਆਦਾ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :-

ਉਚ ਨੀਚ ਬਿਕਾਰ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਸੰਲਗਨ ਸਭ ਸੁਖ ਛਤ੍ਰ॥

ਮਿਤ੍ਰ ਸਤ੍ਰੁ ਨ ਕਛੁ ਜਾਨੈ ਸਰਬ ਜੀਅ ਸਮਤ॥

ਕਰਿ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਪ੍ਰਚੰਡ ਪ੍ਰਗਟਿਓ ਅੰਧਕਾਰ ਬਿਨਾਸ॥

ਪਵਿਤ੍ਰ ਅਪਵਿਤ੍ਰੁ ਕਿਰਣ ਲਾਗੇ ਮਨਿ ਨ ਭਇਓ ਬਿਖਾਦੁ॥

ਸੀਤ ਮੰਦ ਸੁਗੰਧ ਚਲਿਓ ਸਰਬ ਥਾਨ ਸਮਾਨ॥

ਜਹਾ ਸਾ ਕਿਛੁ ਤਹਾ ਲਾਗਿਓ ਤਿਲੁ ਨ ਸੰਕਾ ਮਾਨ॥^੪

ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਵਰਤਾਓ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਇਸ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੰਗ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਜੈਸੀ ਕਰਨੀ ਵੈਸੀ ਭਰਨੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਭਾਅ ਰੱਖੇਗਾ ਉਵੇਂ ਦਾ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਫਲ ਭੁਗਤਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਹਨੇਰੀ ਜਾਂ ਤੂਫਾਨ ਅਕਸਰ ਅਜਿਹੇ ਰੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਵੀ ਤਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਝੁਕ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਹਵਾ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਲੇ ਬਿਨਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਏ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਲ ਵੀ ਨੀਵੇਂ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਉੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਮਨੁੱਖ ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਨਿਮਰ ਤੇ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾਵਿ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕਸੁਰਤਾ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸਰਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਜੇਤ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਗ ਸੋਰਠ ਵਿਚ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਜੇ ਅੰਤਰਿ ਸੇ ਬਾਹਰਿ ਦੇਖਹੁ ਅਵਰੁ ਨ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਜੀਉ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਏਕ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਕਰਿ ਦੇਖਹੁ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਮੇਈ ਜੀਉ॥^੫

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰਾਗ ਗੋਤੀ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਹਰ ਥਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਜੇਤ

ਮੌਜੂਦ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਦਸੇ ਦਿਸਾ ਰਵਿਆ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੁ॥

ਧਰਨਿ ਅਕਾਸ ਸਭ ਮਹਿ ਪ੍ਰਭੁ ਪੇਖੁ॥

ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਚੰਭੇ ਅਤੇ ਭੇਦ ਭਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਵਿਚੋਂ ਵੱਖਰਾਪਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਨੇਕ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

ਸਚੀ ਤੇਰੀ ਸਿਫਤਿ ਸਚੀ ਸਾਲਾਹ॥

ਸਚੀ ਤੇਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਚੇ ਪਾਤਿਸਾਹ॥

ਅਜੇਕੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਕੁਦਰਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਨ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ, ਹਰਿਆਵਲ, ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਰਜ, ਬਸੰਤ-ਬਹਾਰ, ਰੰਗ-ਰੰਗੀਲੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਅਤੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਵਨ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਕਾਦਰ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਅਤੇ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕੁਦਰਤਿ ਦਿਸੈ ਕੁਦਰਤਿ ਸੁਣੀਐ ਕੁਦਰਤਿ ਭਉ ਸੁਖ ਸਾਰੁ॥

ਕੁਦਰਤਿ ਪਾਤਾਲੀ ਆਕਾਸੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਆਕਾਰੁ॥

ਕੁਦਰਤਿ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣ ਕਤੇਬਾ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਵੀਚਾਰੁ॥

ਕੁਦਰਤਿ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਪੈਨ੍ਹਣੁ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਪਿਆਰੁ॥

ਕੁਦਰਤਿ ਜਾਤੀ ਜਿਨਸੀ ਰੰਗੀ ਕੁਦਰਤਿ ਜੀਅ ਜਹਾਨ॥

ਕੁਦਰਤਿ ਨੇਕੀਆ ਕੁਦਰਤਿ ਬਦੀਆ ਕੁਦਰਤਿ ਮਾਨੁ ਅਭਿਮਾਨੁ॥

ਕੁਦਰਤਿ ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੁ ਕੁਦਰਤਿ ਧਰਤੀ ਖਾਰੁ॥

ਸਭ ਤੇਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਤੂੰ ਕਾਦਿਰੁ ਕਰਤਾ ਪਾਕੀ ਨਾਈ ਪਾਕੁ॥

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਨਿਆਮਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰ ਵਰਤਾਰਾ ਕੁਦਰਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਥਾਹ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਥਾਹ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਬਾਰੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

ਧਵਲੈ ਉਪਰਿ ਕੇਤਾ ਭਾਰੁ॥

ਧਰਤੀ ਹੋਰੁ ਪਰੇ ਹੋਰੁ ਹੋਰੁ ॥

ਤਿਸੁ ਤੈ ਭਾਰੁ ਤਲੈ ਕਵਣੁ ਜੋਰੁ॥¹²

ਪੁਛਿ ਨ ਸਾਜੇ ਪੁਛਿ ਨ ਢਾਹੇ ਪੁਛਿ ਨ ਦੇਵੈ ਲੇਇ॥

ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤਿ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਆਪੇ ਕਰਣੁ ਕਰੇਇ॥¹³

ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾਵਿ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਅਨੰਨਤਾ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਾਉਣ ਦਾ ਰਾਹ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਹੋਣ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਆਰਤੀ, ਗੁਣਗਾਨ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਮਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ :-

ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ

ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੇਤੀ ॥

ਦੂਪੁ ਮਲਆਨਲੇ ਪਵਣੁ ਚਵਰੇ ਕਰੇ
 ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੂਲੰਤ ਜੋਤੀ॥
 ਕੈਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ॥
 ਭਵ ਖੰਡਨਾ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ॥ ੧੬

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਅਰਥ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਚੁੱਤਾਂ ਦਾ ਫਿਰਨਾ, ਵਣਾਂ ਦਾ ਕੰਬਣਾ, ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਝੜਨਾ, ਚਹੁੰ ਕੁੰਟਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਵਲੀ, ਸਿੰਮਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਚੰਦ ਚਕੋਰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ, ਕੇਇਲ ਦੀ ਭੂਕ, ਕੇਇਲ ਦਾ ਰੰਗ, ਚਿਤੀਆਂ ਦੀ ਚਹਿ-ਚਹਾਟ, ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਕਲ ਕਲ, ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ, ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ ਵਿਚ ਵਹਿਣਾ, ਮੱਛੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰੀਤ, ਟਿੱਬੇ ਤੇ ਮੀਂਹ, ਪਿੰਜਰ ਚੁੰਡੇ ਕਾਂ, ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣ, ਕਲਮ ਤੇ ਕਾਗਜ਼, ਵਿਸ-ਗੰਦਲਾਂ, ਦਾਖ ਬਿਜਊਰੀਆਂ, ਵਣ-ਕੰਡੇ, ਖੰਡ-ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਕਿੱਕਰ ਬੀਜੇ ਜੱਟ, ਦੀਪ, ਲੇਅ, ਸੂਰਜ, ਧਰਤੀ, ਕੀੜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੁਦਰਤੀ ਸ੍ਰੇਤਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾਵਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਦੇ ਹੋਏ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾਵਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਬਦ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਛਹੁ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਅਗੰਮੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਜਿਸਦਾ ਸਰੂਪ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਹਰ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਅਜੇਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਿਆਨ, ਜੋ ਸਮਝਦਾਰ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖੋਂ ਪੱਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕੁਦਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਹੁਸਨ ਅਤੇ ਕਾਦਰ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵੱਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ? ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਤਕ ਮਾਨਵੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ।

ਜੀਵਨ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਹਿਜ, ਸੰਜਮ, ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾਪਨ ਖੁੱਸ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਦਿਖਾਵੇ, ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਕਦਰ ਵਧ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਕੰਕਰੀਟ ਦੇ ਪੱਕੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠ ਦੱਬ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਸ਼ੋਹਰਤ ਦਾ ਭੁੱਖਾ ਮਨੁੱਖ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕਰਕੇ ਕੁਦਰਤ, ਕੁਦਰਤੀ ਸ੍ਰੇਤਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਨਿਗਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੇਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਲਾਲਚੀ ਬਿਰਤੀ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸ੍ਰੇਤਾਂ, ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਅਤੇ ਪੇੜ-ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਹਾਨੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਕਾਦਰ ਦੇ ਜਲਵੇਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਤਮ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਬਰ, ਸਕੂਨ, ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਮਿਲਵਰਤਨ, ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ, ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਰੰਗ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣ, ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ ਨੰਬਰ ੦੮
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ ਨੰਬਰ ੪੭੨
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ ਨੰਬਰ ੭੨੩
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ ਨੰਬਰ ੦੭
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ ਨੰਬਰ ੧੪੧
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ ਨੰਬਰ ੪੬੯
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ ਨੰਬਰ ੧੦੧੮
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ ਨੰਬਰ ੫੯੯
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ ਨੰਬਰ ੨੯੯

- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ ਨੰਬਰ 463
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ ਨੰਬਰ, 464
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ ਨੰਬਰ 03
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ ਨੰਬਰ 53
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ ਨੰਬਰ 13

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਡਾ. ਕੰਵਲਜੀਤ ਕੌਰ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਬੰਬਰ ਅਕਾਲੀ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਗੁਰੂਸ਼ੰਕਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ

ਸਾਰ

ਇਹ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ, ਜਨਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਲੋਕ ਗੀਤ, ਲੋਰੀਆਂ, ਸੁਹਾਗ, ਘੋੜੀਆਂ, ਸਿੰਠਣੀਆਂ, ਛੰਦ, ਟੱਪੇ, ਰੁੱਤਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਧੀ ਪੱਖੋਂ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਪਣਾ ਕੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਅੰਦਰ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਗੀਤ ਕੇਵਲ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜੀਵੰਤ ਦਰਪਣ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮੁੱਖ-ਸ਼ਬਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਯੋਗਦਾਨ, ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖ, ਜੀਵੰਤ ਦਰਪਣ

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਗੀਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਗੀਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ, ਸਾਤਾ, ਕਟਾਕਸ਼ ਤੇ ਲਗਾਓ ਆਦਿ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਪ੍ਰੇਮ, ਪਿਓ-ਧੀ ਦੇ ਮੋਹ, ਪਿਓ-ਪੁੱਤ ਦੀ ਸਾਂਝ, ਨੂੰਹ-ਸੱਸ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਨਨਾਣ-ਭਰਜਾਈ ਦਾ ਸਨੇਹ, ਗਿਲਾ ਅਤੇ ਲਾਗਤਵਾਜ਼ੀ, ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪਿਆਰ, ਖਿੱਚ, ਦਿਓਰ-ਭਾਬੀ ਤੇ ਜੀਜਾ-ਸਾਲੀ ਦੇ ਹਾਸੇ ਠੱਠੇ ਤੇ ਮਖੌਲ, ਜੇਠ ਨਾਲ ਰੁੱਖੇ ਵਤੀਰੇ ਆਦਿ ਦਾ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਧੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋ-ਤਰੰਗਾਂ ਤੇ ਕੋੜੀਆਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਸਵੀਰ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਗੀਤ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਰੋਮ-ਰੋਮ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਨਾ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਆਤਮਾ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਧੜਕਦਾ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਐਨੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਨਾ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਨੱਚਦੇ-ਗਾਉਂਦੇ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਵੰਡਦਾ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਮਿਲੇਗਾ।

ਭਾਈ ਕਾਹਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ, "ਗਾਉਣ ਯੋਗ ਛੰਦ ਅਥਵਾ ਵਾਕ ਨੂੰ ਗੀਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਗੀਤ' ਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਪਦ ਜਾਂ ਵਾਕ ਹੈ।

ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਲੋਕ-ਗੀਤ' ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਨ। ਜਾਤੀ ਦੀ ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਚਿਹਨ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਉਤਰੀ ਉਸ ਦੀ ਮੂਲ ਨੁਹਾਰ ਹੈ।² 'ਲੋਕ' ਤੇ 'ਗੀਤ' ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਲੋਕ-ਗੀਤ' ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਯੁਕਤ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਸਹਿਜ ਤੇ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੀਤ ਦੇ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।³ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀਆਂ, ਟੱਪੇ, ਮਾਹੀਆ, ਘੋੜੀਆਂ, ਸਿੱਠਣੀਆਂ, ਲੋਰੀ, ਛੰਦ, ਜੁਗਨੀ, ਛੱਲਾ, ਸੁਹਾਗ, ਜਾਗੋ, ਕਿੱਕਲੀ ਰੁੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੋਕ ਗੀਤ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਅੱਗੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ। ਜਨਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੋਕ ਗੀਤ:

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਾਈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਪੰਨ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਭਲੀ ਵੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਜਿਨ ਤੂੰ ਬੇਟਾਇਆ ਜਾਇਆ।

ਪੰਨ ਤੇਰੀ ਚਾਚੀ ਭਲੀ ਵੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਜਿਨ ਤੇਰਾ ਛੱਜ ਰਖਾਇਆ।

ਪੰਨ ਤੇਰੀ ਭੈਣ ਭਲੀ ਵੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਜਿਨ ਤੈਨੂੰ ਕੁੱਛੜ ਖਿਡਾਇਆ।

ਪੰਨ ਤੇਰੀ ਮਾਮੀ ਭਲੀ ਵੇ ਮਹਾਰਾਜ, ਜਿਨ ਤੇਰਾ ਸੋਹਲਤਾ ਗਾਇਆ।

ਲੋਰੀ:-ਲੋਰੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲੋਕ ਗੀਤ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਆਉਣ ਵੇਲੇ, ਖਿਡਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਨਹਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਰੋਂਦੇ ਨੂੰ ਹਸਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਸੁਲਾਉਣ ਸਮੇਂ ਲੋਰੀਆਂ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਮਈ ਤੇ ਲੈਅ ਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਰੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮਾਂ, ਦਾਦੀ, ਨਾਨੀ, ਭੈਣ, ਤਾਈ, ਚਾਚੀ, ਮਾਸੀ ਅਤੇ ਭੂਆ ਜਾਂ ਹੋਰ ਨੇੜਲੇ ਸਕੇ-ਸਬੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਲੋਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹਿਦ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਰਾਤ ਰਾਣੀ ਦੀ ਮਹਿਕ ਤੇ ਨਿਰਛਲ ਪਿਆਰ ਫੁਲ ਫੁਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਦੇਵ ਮਾਧੋਪੁਰੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਮਾਵਾਂ ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਚਾਉਣ ਲਈ ਮਧੁਰ ਸੁਰ ਅਤੇ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਰੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।"⁴

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਲੋਰੀ ਮਮਤਾ ਤਿੱਜੇ ਬੋਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਮਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਧੁਰ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗੀਤ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਲੋਰੀ ਹੈ।"⁵ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਰਚਾਉਣ ਤੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਗੀਤ 'ਲੋਰੀਆਂ' ਰਾਹੀਂ ਮਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਸੌਂ ਜਾ ਕਾਕਾ ਤੂੰ,

ਤੇਰੇ ਬੇਟੇ ਲੜ ਗਈ ਜੂੰ।

ਕੱਢਣ ਤੇਰੀਆਂ ਮਾਮੀਆਂ,

ਕਦਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤੂੰ॥⁶

ਲੋਰੀ ਲਾਲ ਨੂੰ ਦਿਆਂ, ਨੀ ਨਿੱਕੇ ਬਾਲ ਨੂੰ ਦਿਆਂ

ਸੋਹਣੇ ਲਾਲ ਨੂੰ ਦਿਆਂ, ਨੀ ਪਿਆਰੇ ਬਾਲ ਨੂੰ ਦਿਆਂ

ਗੋਦੀ ਖਿਲਾਉਂਦੇ ਨੂੰ ਦਿਆਂ, ਨੀ ਪੱਥੂੜੇ ਸਲਾਉਂਦੀ ਨੂੰ ਦਿਆਂ

ਉੱਠਦੇ ਵਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਦਿਆਂ, ਨਹੀਂ ਰੋਂਦੇ ਹਸਾਉਂਦੇ ਨੂੰ ਦਿਆਂ

ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਦਿਆਂ, ਨਹੀਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਨੂੰ ਦਿਆਂ॥⁷

ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ 'ਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ:-ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਿਓ-ਧੀ, ਮਾਂ-ਧੀ, ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਨਣਦ-ਭਰਜਾਈ, ਨੂੰਹ-ਸੌਂਸ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਜੇਠ-ਜੇਠਾਣੀ, ਨੂੰਹ-ਸਹੁਰਾ ਆਦਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਿਓ-ਧੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ-ਗੀਤ:

ਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜੇ ਦੋਲਤਾਂ ਬੇਗਾਨੀਆਂ,

ਹੱਸ-ਹੱਸ ਤੇਰੀ ਬਾਬਲਾ।

ਭੈਣ-ਭਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ-ਗੀਤ:

ਮੇਰੇ ਵੀਰ ਜਿਹਾ ਨਾ ਕੋਈ

ਦੁਨੀਆਂ ਲੱਖ ਵਸਦੀ।

ਦਿਓਰ-ਭਰਜਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ-ਗੀਤ:

ਬਾਰੀ ਬਰਸੀ ਖੱਟਣੇ ਨੂੰ ਘੱਲਿਆ
ਖੱਟ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਆਰਾ।
ਨੈਕਰ ਹੋ ਜਾਊਂਗਾ,
ਭਾਬੀ ਤੇਰਿਆਂ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਮਾਰਾ।

ਸੱਸ-ਨੂੰਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ-ਗੀਤ:

ਸੱਸ ਕੁੱਟਣੀ ਸੰਦੂਕਾਂ ਓਹਲੇ,
ਨਿਮ ਦਾ ਬਣਾ ਦੇ ਘੋਟਣਾ।

ਸੁਹਾਗ:-ਸੁਹਾਗ ਦਾ ਸ਼ਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਖੁਸ਼ਨਸੀਬੀ ਅਥਵਾ ਚੰਗੇ ਭਾਗ। ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੁਹਾਗ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਸੁਭਾਗਯ ਲੋਕ ਗੀਤ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਲੜਕੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਘੋੜੀਆਂ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ 'ਸੁਹਾਗ' ਗਾਉਣੇ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਹਾਗ ਵੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਢੋਲਕੀ ਨਾਲ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਮੁਹੱਬਤ, ਪੇਕੇ ਘਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਦੀ ਨਾ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਅਤੇ ਵਰ ਅਤੇ ਘਰ ਸਬੰਧੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਹਾਗ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਧੀ ਵਾਲੇ ਘਰ, ਧੀ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਘਰ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਇੱਕੀ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਗਿਆਰਾਂ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਸੱਤ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਹ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸੁਹਾਗ ਗਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੀਤ ਵਿਆਹ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਘਰ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਵਾਨ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ, ਸੁਪਨਿਆਂ ਅਤੇ ਚਾਵਾਂ-ਮਲੂਰਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਪੇਕੇ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਏ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਨਿੱਘ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਤਣਾਉ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਕੁੜੀ ਨੇ ਪਰਾਏ ਘਰ ਚਲੀ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਸੁਹਾਗ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਰੰਗੀਲੇ ਸਹੁਰੇ ਦੇਸ਼, ਰਜਿਆ-ਪੁਜਿਆ ਸਹੁਰਾ ਘਰ, ਚੰਨਾ ਵਿਚੋਂ ਚੰਨ ਉਸ ਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪਤੀ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਤੇ ਰੀਝਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, "ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਹਾਗ ਤੋਂ ਅਸਲੀ ਭਾਵ ਸੁਭਾਗਯ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ਨਸੀਬੀ ਹੈ।"

ਸੁਹਾਗ ਗੀਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਸਾਡਾ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਚੰਬਾ ਨੀ ਤੇ ਬਾਬਲ ਅਸਾਂ ਉਡ ਜਾਣਾ।
ਸਾਡੀ ਲੰਬੀ ਉਡਾਰੀ ਏ ਤੇ ਬਾਬਲ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ ਜਾਣਾ।"

ਹਰੀਏ ਨੀ ਰਸ ਭਰੀਏ ਖਜੂਰੇ, ਕਿਨ ਦਿੱਤਾ ਐਡੀ ਦੂਰੇ।
ਬਾਬਲ ਮੇਰਾ ਦੇਸਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਓਸ ਦਿੱਤਾ ਐਡੀ ਦੂਰੇ।
ਮਾਤਾ ਮੇਰੀ ਮਹਿਲਾ ਦੀ ਰਾਣੀ, ਦਾਜ ਦਿੱਤਾ ਗੱਡ ਪੂਰੇ।

ਹਰੀਏ ਨੀ ਰਸ ਭਰੀਏ ਖਜੂਰੇ, ਕਿਨ ਦਿੱਤਾ ਐਡੀ ਦੂਰੇ।
ਚਾਚਾ ਮੇਰਾ ਦੇਸਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਓਸ ਦਿੱਤਾ ਐਡੀ ਦੂਰੇ।
ਚਾਚੀ ਮੇਰੀ ਮਹਿਲਾ ਦੀ ਰਾਣੀ ਦਾਜ ਦਿੱਤਾ ਗੱਡ ਪੂਰੇ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਸੁਹਾਗ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਘੋੜੀਆਂ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਾਨਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੋਨੋਂ ਰਸਮਾਂ ਔਰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭੈਣ ਭਰਾ, ਚਾਚੇ, ਤਾਏ ਮਾਮੇ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਘੋੜੀਆਂ:- ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਘਰ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘੋੜੀਆਂ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ

ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ," ਵਿਆਹ ਸੰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾੜੇ ਨੂੰ ਘੋੜੀ ਪੁਰ ਸਵਾਰ ਕਰਕੇ ਲਾੜੀ ਦੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਘੋੜੀ ਦੀ ਰਸਮ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੋ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਘੋੜੀਆਂ ਹੈ।"

ਗੱਡੀ ਤੇਰੀ ਵੀਰਨਾ ਵੇ ਸਟੀਲ ਦੀ ਬਣੀ
ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਜਾ ਵੀਰ ਨਾ ਆਵੇ ਸ਼ੈਕੀਨ ਬਣ ਕੇ
ਬਾਬਾ ਤੇਰਾ ਵੀਰ ਨਾ ਅੱਜ ਰੁਸਿਆ ਫਿਰੇ
ਤੇ ਮਨਾ ਲੈ ਵੀਰਨਾ ਜੰਜ ਸੋਹਣੀ ਸਜੇ
ਚਾਚਾ ਤੇਰਾ ਵੀਰ ਨਾ ਅੱਜ ਰੁਸਿਆ ਫਿਰੇ
ਵੇ ਮਨਾ ਲੈ ਵੀਰ ਨਾ ਜੰਜ ਸੋਹਣੀ ਸਜੇ
ਗੱਡੀ ਤੇਰੀ ਵੀਰ ਨਾ ਵੇ ਸਟੀਲ ਦੀ ਬਣੀ
ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਜਾ ਵੀਰ ਨਾ ਵੇ ਸ਼ੈਕੀਨ ਬਣ ਕੇ।

ਸਿੱਠਣੀਆਂ "ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵਿਅੰਗ, ਮਖੌਲੀਆ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਤਨਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦਾ ਦਿਲ ਪ੍ਰਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਲਾੜੇ ਨੂੰ ਠਿੱਠ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਭੈਣ ਅਤੇ ਜੀਜੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਮੇ-ਮਾਮੀ, ਚਾਚੇ-ਚਾਚੀ, ਤਾਏ-ਤਾਈ ਆਦਿ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਰਾਤੀ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਾਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਜਰੂਰ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਲਾੜਾ ਲਾਡਲਾ ਨੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੰਗੇ ਪਿੱਛ
ਲਾੜੇ ਦੀ ਬੇਬੇ ਐ ਬੈਠੀ ਜਿਉਂ ਕੀਲੇ ਬੰਨਿਆਂ ਰਿੱਛ।

ਪੈਸਾ ਪੈਸਾ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛ ਦਿਓ ਪਾਓ
ਲਾੜੇ ਜੋਗਾ ਤੁਸੀਂ ਵਾਜਾ ਮੰਗਾਓ
ਜੰਝ ਤੇ ਸੱਜਦੀ ਨਹੀਂ
ਨਿਲੱਜਿਓ ਲੱਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ।

ਕੁੜੀ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਤਿੱਲੇ ਦੀ ਤਾਰ ਏ
ਮੁੰਡਾ ਤਾਂ ਦਿਸਦਾ ਕੋਈ ਘੁਮਿਆਰ ਏ
ਜੋੜੀ ਤਾਂ ਫਬਦੀ ਨਹੀਂ
ਜੋੜੀ ਤਾਂ ਫਬਦੀ ਨਹੀਂ, ਨਿਲੱਜਿਓ
ਲੱਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ।

ਛੰਦ:-ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੰਦ ਵੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਛੰਦ ਰਾਹੀਂ ਲਾੜੇ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਛੰਦ ਸਾਲੀ ਆਪਣੇ ਜੀਜੇ ਤੋਂ ਸੁਣਦੀ ਹੈ। ਡਾ.ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ," ਲਾੜੇ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰ ਜਵਾਬੀ ਪਰਖਣ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਛੰਦ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਇਹ ਲੋਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਛੰਦ ਪਰਾਗੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਵਾਸਤੇ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"¹⁰

ਸੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ," ਛੰਦ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਘੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਂਚਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬੀੜਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਸ-ਵਿਲਾਸ ਤੇ ਠੱਠਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੀਤ ਲਾੜੇ ਦੇ ਬੋਲਣ-ਚਾਲਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਾੜੇ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਇਹਨਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲੀ ਵਾਂਗ ਚਟਕਦਾ ਤੇ ਮਹਿਕਦਾ ਹੈ।"¹¹

ਜਿਵੇਂ-

ਛੰਦ ਪਰਾਗੇ ਆਈਏ ਜਾਈਏ, ਛੰਦ ਪਰਾਗੇ ਡੋਲੀ,
ਸਭੇ ਸਾਲੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੀਆਂ, ਵਹੁਟੀ ਕਿੱਥੇ ਲਕੋਈ।

ਛੰਦ ਪਰਾਗੇ ਆਈਏ ਜਾਈਏ ਛੰਦ ਪਰਾਗੇ ਛੈਣੇ

ਭੈਣ ਤੁਹਾਡੀ ਇੰਜ ਰੱਖਾਂਗਾ ਜਿਉਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ।

ਇਹਨਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਲਾੜੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਲਾੜਾ ਆਪਣੇ ਸੱਸ ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਾ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੰਦ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:-

ਛੰਦ ਪਰਾਗੇ ਆਈਏ ਜਾਈਏ, ਛੰਦ ਪਰਾਗੇ ਕੇਸਰ।

ਸੱਸ ਮੇਰੀ ਪਾਰਵਤੀ ਤੇ ਸਹੁਰਾ ਮੇਰਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ।

ਲਾੜਾ ਕਈ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਾਲਾ ਤੇ ਸਾਲੀ ਦੀ ਵੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:-

ਛੰਦ ਪਰਾਗੇ ਆਈਏ ਜਾਈਏ, ਛੰਦ ਪਰਾਗੇ ਆਲਾ

ਅਕਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸਾਲੀ ਮੇਰੀ, ਸੋਹਣਾ ਮੇਰਾ ਸਾਲਾ।

ਟੱਪੇ:- ਟੱਪਾ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਤੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਟੱਪੇ ਦਾ ਇੱਕ ਗੁੱਟ, ਇੱਕ ਟੱਪਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਟੱਪਿਆਂ ਦੇ ਗਾਉਣ ਸਮੇਂ ਨੱਚਿਆ ਟੱਪਿਆ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਨਾਮ ਟੱਪਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਟੱਪਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਟੱਪਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਸਿਆਣਪਾਂ, ਲੋਕ-ਨੀਤੀਆਂ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਖ ਤੇ ਤਨਾਓ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਖੂਬਸੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਨਿੱਕੀ ਝਲਕ ਦਾ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਇਹਨਾਂ ਟੱਪਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਟੱਪਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:-

ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਮੈਲ ਨਾ ਜਾਵੇ

ਨਹਾਉਂਦਾ ਫਿਰੇ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ।

ਗੇਰੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ

ਮੁੱਲ ਪੈਂਦੇ ਅਕਲਾਂ ਦੇ।

ਉੱਥੇ ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਹੋਣਗੇ ਨਿਬੇੜੇ

ਜਾਤ ਕਿਸੇ ਪੁੱਛਣੀ ਨਹੀਂ।

ਤਿੰਨ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣੇ

ਹੁਸਨ ਜਵਾਨੀ ਮਾਪੇ।

ਭੈਣਾਂ ਵਰਗਾ ਸਾਕ ਨਾ ਕੋਈ

ਟੁੱਟ ਕੇ ਨਾ ਬਹਿਜੀ ਵੀਰਨਾ।

ਚੁੱਤਾਂ:- ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਵੰਨਗੀ ਪੇਸ਼ ਹੈ :

"ਜੇਠ ਨਾ ਜਾਈ ਚੰਨਾਂ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਪੱਕੀਆਂ

ਰਾੜ੍ਹ ਨਾ ਜਾਈ ਚੰਨਾਂ, ਧੁੱਪਾਂ ਡਾਹਦੀਆਂ

ਸਾਵਣ ਨਾ ਜਾਈ ਚੰਨਾਂ, ਲੱਗੀਆਂ ਝੜੀਆਂ

ਭਾਦਰੋ ਨਾ ਜਾਈ ਚੰਨਾਂ, ਪਿੱਤਰ ਮਨਾਵਣੇ

ਕੱਤੇ ਨਾ ਜਾਈ ਚੰਨਾਂ, ਬਲਣ ਦੀਵਾਲੀਆਂ

ਮੱਘਰ ਨਾ ਜਾਈ ਚੰਨਾਂ, ਲੇਫ਼ ਰੰਗਾਵਣੇ

ਪੋਹ ਨਾ ਜਾਈ ਚੰਨਾਂ, ਰਾਤਾਂ ਵੇ ਕਾਲੀਆਂ

ਮਾਘ ਨਾ ਜਾਈ ਚੰਨਾਂ, ਲੋਹੜੀ ਮਨਾਵਣੀ

ਫੌਗਣ ਨਾ ਜਾਈ ਚੰਨਾਂ, ਖੇਡੀਏ ਹੋਲੀਆਂ...।"

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ 'ਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ, ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਤੇ ਮੇਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੀਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਲੋਹੜੀ, ਤੀਆਂ, ਹੋਲੀ, ਵਿਸਾਖੀ, ਬਸੰਤ ਆਦਿ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਤਿਉਹਾਰ ਤੇ ਮੇਲੇ ਰੁੱਤਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

ਤੇਰੀ ਵੇ ਸੰਧੂਰੀ ਪੱਗ ਦੇ

ਸਾਨੂੰ ਮੱਸਿਆ 'ਤੇ ਪੈਣ ਭੁਲੇਖੇ।

ਮੇਲੇ ਦੇ ਭੰਗੜੇ ਵਿਚ ਗੱਭਰੂ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਹੌਲੇ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਅੰਬਰਸਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਸੁਣੀਂਦੇ, ਪੱਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਰੀਆਂ।

ਮਾੜੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਾਉਂਦੇ,

ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਪਰੀਆਂ।

ਕੋਲ ਵਿਚੋਲੇ ਦੇ, ਦੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਖੜੀਆਂ।

ਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਕੁੜੀਆਂ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਝੁੰਡ ਬਣਾ ਕੇ ਤੁਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬੋਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦੀਆਂ ਹਨ:

ਆਉਂਦੀ ਕੁੜੀਏ ਜਾਂਦੀਏ ਕੁੜੀਏ,

ਚੱਕ ਲਿਆ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਝਾਵੇਂ।

ਨੀ ਕਾਹਲੀ -ਕਾਹਲੀ ਪੈਰ ਪੱਟ ਲੈ,

ਤੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਛਾਵੇਂ।

ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ 'ਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪਛਾਣ ਸਕੀਏ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਕਲਾ ਦਾ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

1.ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ 'ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਵਿਰਸਾ' ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ: ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ,

ਸਾਲ:2002 ਪੰਨਾ: 134

2.ਉਹੀ ਪੰਨਾ 136

3.ਉਹੀ ਪੰਨਾ 137

4.ਡਾ.ਕੰਵਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ, ਅਜੀਜ਼ ਬੁੱਕ ਹਾਊਸ, ਬਠਿੰਡਾ ਪੰਨਾ 28

5.ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28

6.ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28

7.ਉਹੀ ਪੰਨਾ-30

8.ਉਹੀ ਪੰਨਾ 35

9.ਉਹੀ ਪੰਨਾ 43

10.ਉਹੀ ਪੰਨਾ 64

11.ਉਹੀ ਪੰਨਾ 64

12.ਉਹੀ ਪੰਨਾ 69

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ:-

1. ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, ਲੋਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1992
2. ਡਾ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਰਤੇ ਭੰਬੀਰੀ ਬੋਲੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1985
3. ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ, ਗਰੇਸੀਅਮ ਬੁਕਸ ਅਰਬਨ ਅਸਟੇਟ, ਪਟਿਆਲਾ 2012
4. ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ 1987
5. ਡਾ. ਕੰਵਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਅਜੀਜ਼ ਬੁੱਕ ਹਾਊਸ, ਬਠਿੰਡਾ, 2021

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ

ਸੋਰਵ ਦਾਦਰੀ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਬੰਬਰ ਅਕਾਲੀ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਗੁਰੂਸ਼ੰਕਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ

ਸਾਰ

ਇਹ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਕਿਵੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉੱਤੇ ਆਸਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ, ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੋਝੀ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਆਦਿ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਮੁੱਖ-ਸ਼ਬਦ

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਆਤਮਾ, ਗਿਆਨ, ਸ਼ਬਦ, ਮਾਇਆ, ਗੁਰਮੁਖ, ਕਰਮ

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ, ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਦਿ-ਅੰਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਦਿ ਵੀ ਮਿਥਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਈ ਵਾਰ ਨਸ਼ਟ ਵੀ ਹੋਈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸਮਝਣ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਬਤ ਉਪਰੋਕਤ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਦਰਕਾਰ ਹੈ।

ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਉ ਸਬਦੇ ਹੋਵੈ॥

ਸਬਦੇ ਹੀ ਫਿਰਿ ਓਪਤਿ ਹੋਵੈ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਵਰਤੈ ਸਭੁ ਆਪੇ ਸਚ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਉਪਾਇ ਸਮਾਵਣਿਆ॥੧॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਹੁਕਮ ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਦਾ ਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਅਗਮ, ਅਗੋਚਰ, ਅਲਖ, ਅਪਾਰ ਅਤੇ ਅਵਕਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਨੂੰ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਰੂਪ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਟਕਣਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਸਰੂਪ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ

ਅਥਵਾ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਇਹ ਰਹੱਸ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਖੁਲਣਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਵਸੈ ਮਨਿ ਆਇ॥

ਤਾ ਕੇ ਜਾਣੈ ਦੁਬਿਧਾ ਜਾਇ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥^੨

ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਤਮਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰੂਪ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹੋ ਜੀਵਨ-ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਫਰ ਨੂੰ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਮਿਕਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਉਪਜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ-

ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਲੁ ਪਛਾਣੁ॥

ਮਨ ਹਰਿ ਜੀ ਤੇਰੈ ਨਾਲਿ ਹੈ ਗੁਰਮਤੀ ਰੰਗੁ ਮਾਣੁ॥

ਮੂਲੁ ਪਛਾਣਹਿ ਤਾਂ ਸਹੁ ਜਾਣਹਿ ਮਰਣ ਜੀਵਣ ਕੀ ਸੋਝੀ ਹੋਈ॥

ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਏਕੈ ਜਾਣਹਿ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਨ ਹੋਈ॥

ਮਨਿ ਸਾਂਤਿ ਆਈ ਵਜੀ ਵਧਾਈ ਤਾਂ ਹੋਆ ਪਰਵਾਣੁ॥

ਇਉ ਕਰੈ ਨਾਨਕੁ ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਅਪਣਾ ਮੂਲੁ ਪਛਾਣੁ॥੫॥^੩

ਪਰੰਤੂ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਵੱਸਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਇਤਿਆਦਿ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹੀ ਸਮਝਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗਹਿਰੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਨ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਘਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

ਵਿਣੁ ਭਾਗਾ ਨਾਮੁ ਨ ਪਾਇਆ ਜਾਇ॥

ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਥਾਕਾ ਕਰਮ ਕਮਾਇ॥੩॥^੪

ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਪਰਸਪਰ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਬਾਝੋਂ ਕੀਤਾ ਕਰਮ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਮ ਵਿਹੂਣਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੰਵਾਰਦਾ। ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖ ਕੰਨ ਨਹੀਂ ਧਰਦਾ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਏ ਬਿਨਾਂ ਪੜਨਾ ਅਤੇ ਪੜਾਉਣਾ ਵੀ ਹੰਕਾਰ ਆਦਿਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ-

ਜੀਅਹੁ ਮੈਲੇ ਬਾਹਰਹੁ ਨਿਰਮਲ॥

ਬਾਹਰਹੁ ਨਿਰਮਲ ਜੀਅਹੁ ਤ ਮੈਲੇ ਤਿਨੀ ਜਨਮੁ ਜੂਐ ਹਾਰਿਆ॥

ਏਹ ਤਿਸਨਾ ਵਡਾ ਰੋਗੁ ਲਗਾ ਮਰਣੁ ਮਨਹੁ ਵਿਸਾਰਿਆ॥

ਵੇਦਾ ਮਹਿ ਨਾਮੁ ਉਤਮੁ ਸੇ ਸੁਣਹਿ ਨਾਹੀ ਫਿਰਹਿ ਜਿਉ ਬੇਤਾਲਿਆ॥

ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਜਿਨ ਸਚੁ ਤਜਿਆ ਕੂੜੇ ਲਾਗੇ ਤਿਨੀ ਜਨਮੁ ਜੂਐ ਹਾਰਿਆ॥੧੮॥^੫

ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸ਼ਬਦ-ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਇਆ-ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ, ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ-ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਸਰੀਰ ਸਾਧਨਾਂ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨਿਰੋਗ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨਿਰੋਗ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹਿਰਦਾ ਵੀ ਨਿਰੋਗ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। 'ਹਿਰਦੇ ਸਾਧਨਾਂ' ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਕਾਇਆ-ਸਾਧਨਾਂ ਹੈ।^੬

ਕਾਇਆ ਸਾਧੈ ਉਰਧ ਤਪੁ ਕਰੈ ਵਿਚਹੁ ਹਉਮੈ ਨ ਜਾਇ॥

ਅਧਿਆਤਮ ਕਰਮ ਜੇ ਕਰੇ ਨਾਮੁ ਨ ਕਬ ਹੀ ਪਾਇ॥

ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਜੀਵਤੁ ਮਰੈ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਵਸੈ ਮਨਿ ਆਇ॥੧॥^੭

ਕਾਇਆ ਸਾਧਨਾਂ ਅਥਵਾ ਹਿਰਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼ਬਦ-ਸਾਧਨਾਂ ਹੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ਤਰ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅੰਦਰ ਸ਼ਬਦ-ਸਾਧਨਾਂ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ ਵਿਲਖੂ ਬਾਖੂਬੀ ਬਿਆਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਧਕ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦਾ ਰੰਗ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਚਾ ਹੋਵੇ। ਅਰਥਾਤ ਜੇ ਵੀ ਉਹ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਨਿਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰੀਤੀ, ਜਾਗੇ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ।^੮

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰਮੁਖ ਅਤੇ ਮਨਮੁਖ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬੜੇ ਸੋਝੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮੁਖ ਉਹ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗੁਰੂ ਵੱਲ ਹੋਵੇ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ

ਜਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮਨਮੁਖ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਨ ਮੁਤਾਬਕ ਚਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਆਦਿਕ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚ ਸੜਦਾ ਬਲਦਾ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਰੁਖਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਕਰਮ ਕਮਾਵੈ ਬਿਗਸੈ ਹਰਿ ਬੈਰਾਗੁ ਅਨੰਦੁ ॥
ਅਹਿਨਿਸਿ ਭਗਤਿ ਕਰੇ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ਹਉਮੈ ਮਾਰਿ ਨਿਚੰਦੁ ॥
ਮਨਮੁਖਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਪਰੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-
ਮਨਮੁਖ ਕਰਮ ਕਮਾਵਣੇ ਜਿਉ ਦੋਹਾਗਣਿ ਤਨਿ ਸੀਗਾਰੁ ॥
ਸੇਜੈ ਕੰਤੁ ਨ ਆਵਈ ਨਿਤ ਨਿਤ ਹੋਇ ਖੁਆਰੁ ॥¹⁰

ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮੁਖ ਆਪਣੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗਿਆ ਅੰਨੇ ਪਹਿਰ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਚੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖ-ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਚੁੱਕਿਆ ਗੁਰਮੁਖ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਉੱਤਮ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਨ ਵੱਖ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਨਾ ਵਾਕਫ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਪਲ ਪਲ ਝੂਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਭਾਵ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ-

ਗੁਰਮਤਿ ਜਿਨੀ ਪਛਾਣਿਆ ਸੇ ਦੇਖਹਿ ਸਦਾ ਹਦੂਰਿ ॥
ਜਿਨ ਗੁਣ ਤਿਨ ਸਦ ਮਨਿ ਵਸੈ ਅਉਗੁਣਵੰਤਿਆ ਦੂਰਿ ॥
ਮਨਮੁਖ ਗੁਣ ਤੈ ਬਾਹਰੇ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਮਰਦੇ ਬੂਰਿ ॥
ਜਿਨ ਸਬਦਿ ਗੁਰੂ ਸੁਣਿ ਮੰਨਿਆ ਤਿਨ ਮਨਿ ਧਿਆਇਆ ਹਰਿ ਸੇਇ ॥
ਅਨਦਿਨੁ ਭਗਤੀ ਰਤਿਆ ਮਨੁ ਤਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਹੋਇ ॥¹¹

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਇਹ ਚੇਤਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਕਰਨਾ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਵੈ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਤੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਹਰ ਘੱਟ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਜੋ ਉਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਦੀ ਜਾਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਤੇ ਸੋਹਣੇ ਰੂਪ ਦਾ ਮਾਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ-

ਆਗੈ ਜਾਤਿ ਰੂਪੁ ਨ ਜਾਇ ॥
ਤੇਹਾ ਹੋਵੈ ਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ ॥
ਸਬਦੇ ਉਚੇ ਉਚਾ ਹੋਇ ॥
ਨਾਨਕ ਸਾਚਿ ਸਮਾਵੈ ਸੇਇ ॥੪॥੮॥੪੭॥¹²

ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਤੇ ਸੋਹਣੇ ਰੂਪ ਦਾ ਕੀ ਮਾਣ? ਪਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਨਾ ਇਹ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੋਹਣਾ ਰੂਪ। ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਕਰਮ ਮਨੁੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜੋੜ ਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਹੋਰ ਉੱਚਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਜੀਵਨ ਅੰਦਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਣ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੋਈ 'ਭਰਮ', 'ਭੁਲੇਖਾ' ਜਾਂ 'ਵਿਵਰਤ' ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦੀ ਤੇ ਹਰ ਛਿਨ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਵਟਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਸਤਿ ਹੈ, ਸਤਿ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅੰਤਮ ਸੱਚ' ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ।¹³ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਬ੍ਰਹਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮਾਇਆ ਸੁਆਮੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ।

ਇਹੁ ਜਗੁ ਵਾੜੀ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭੁ ਮਾਲੀ ॥
ਸਦਾ ਸਮਾਲੇ ਕੇ ਨਾਹੀ ਖਾਲੀ ॥
ਜੇਹੀ ਵਾਸਨਾ ਪਾਏ ਤੇਹੀ ਵਰਤੈ ਵਾਸੁ ਵਾਸੁ ਜਣਾਵਣਿਆ ॥੫॥¹⁴

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ, ਵੰਨਗੀ ਦੇਖੋ-

(ੳ) ਮਾਇਆ ਅਗਨਿ ਜਲੈ ਸੰਸਾਰੇ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਿਵਾਰੈ ਸਬਦਿ ਵੀਚਾਰੇ ॥
 ਅੰਤਰਿ ਸਾਂਤਿ ਸਦਾ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ ਗੁਰਮਤੀ ਨਾਮੁ ਲੀਜੈ ਹੋ ॥੧੦॥¹⁵
 (ਅ) ਮਾਇਆ ਹੋਈ ਨਾਗਨੀ ਜਗਤਿ ਰਹੀ ਲਪਟਾਇ ॥
 ਇਸ ਕੀ ਸੇਵਾ ਜੋ ਕਰੇ ਤਿਸ ਹੀ ਕਉ ਫਿਰਿ ਖਾਇ ॥¹⁶
 (ੲ) ਮਾਇਆ ਵਿਚਿ ਸਹਜੁ ਨ ਉਪਜੈ ਮਾਇਆ ਦੂਜੈ ਭਾਇੰ ॥¹⁷

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜੋੜ ਕੇ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਮਾਰਗ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਰਗ ਦਾ ਭੇਦ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ (ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ) ਹੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਮੇਲ ਹਰੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਅਲਖ ਦੇ ਲਖਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ-

ਹਰਿ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਸਤਗੁਰੂ ਮਿਲਾਇਆ ॥
 ਪੂਰੈ ਸਤਗੁਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥¹⁸

ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਮੇਲ ਉਪਰੰਤ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ੳ) ਅਗਮ ਨਿਗਮੁ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਿਖਾਇਆ ॥
 ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਅਪਨੈ ਘਰਿ ਆਇਆ ॥
 ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਜਾਤਾ ਜਿਨ ਕਉ ਨਦਰਿ ਤੁਮਾਰੀ ਜੀਉ ॥¹⁹
 (ਅ) ਮੇਰੀ ਮੇਰੀ ਕਰਦੇ ਘਟਿ ਗਏ ਤਿਨਾ ਹਥਿ ਕਿਹੁ ਨ ਆਇਆ ॥
 ਸਤਗੁਰਿ ਮਿਲਿਐ ਸਚਿ ਮਿਲੇ ਸਚਿ ਨਾਮਿ ਸਮਾਇਆ ॥੩॥²⁰

ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖੰਡਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਇੱਕ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵੱਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੇਧਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਖੁਦ ਆਪ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕੇ-

(ੳ) ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਸਭ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ ॥
 ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਦੇਵ ਸਬਾਇਆ ॥²¹
 (ਅ) ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਰੁਦ੍ਰ ਤਿਸ ਕੀ ਸੇਵਾ ॥
 ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਵਹਿ ਅਲਖ ਅਭੇਵਾ ॥²²

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਨਾਸ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਭ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੀ, ਉਤਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਾਇਮ ਦਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਆਤਮਾ ਇੱਕ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਤਸੱਵੁਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾਵੱਸ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਆਦਿਕ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਧਕੇਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਨਾਲੋਂ ਰਚਨਹਾਰ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਣ ਵੱਲ ਸੇਧਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਮਨਮੁਖ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਉੱਤਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 117
- ਓਹੀ-ਪੰਨਾ 797
- ਓਹੀ-ਪੰਨਾ 441
- ਓਹੀ-ਪੰਨਾ 1262
- ਓਹੀ-ਪੰਨਾ 919
- ਮੋਹਨ ਰਾਮ ਬੰਗਾ(ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 2006, ਪੰਨਾ 132
- ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 33
- ਮੋਹਨ ਰਾਮ ਬੰਗਾ(ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 2006, ਪੰਨਾ 134
- ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 29
- ਓਹੀ-ਪੰਨਾ 31
- ਓਹੀ-ਪੰਨਾ 27
- ਓਹੀ-ਪੰਨਾ 363
- ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1990, ਪੰਨਾ 71
- ਓਹੀ-ਪੰਨਾ 118
- ਓਹੀ-ਪੰਨਾ 1049
- ਓਹੀ-ਪੰਨਾ 510
- ਓਹੀ-ਪੰਨਾ 68
- ਓਹੀ-ਪੰਨਾ 559
- ਓਹੀ-ਪੰਨਾ 1016
- ਓਹੀ-ਪੰਨਾ 559
- ਓਹੀ-ਪੰਨਾ 1052
- ਓਹੀ-ਪੰਨਾ 1053

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ

ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ

ਸਾਰ

ਨਾਰੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਈ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਉਥਾਨ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀਵਾਦ ਜਾਂ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੰਗਰਨ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮੁੱਖ-ਸ਼ਬਦ

ਸਭਿਆਚਾਰ, ਰਿਵਾਜ, ਸੱਭਿਅਤਾ, ਲੋਕਾਚਾਰ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਤਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾਅ ਸਦਕਾ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਉਸਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨੌਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਚੁਣਿਆ। ਉਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇਕਾਗਰੀ 'ਸੁਹਾਗ' ਸੀ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਬੇਬਸ ਅਤੇ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੇਲੇ ਇਕ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੁਪਨੇ ਹਨ ਉਸਦਾ ਬਾਪ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਅਮੀਰ ਬੁੱਢੇ ਕੋਲ ਵੇਚਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੇਲੇ ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਦੁਹਾਜੂ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ੇਸਤ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰੋਂ ਦੌੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ 'ਸੁਭੱਦਰਾ' ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਵੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿਧਵਾਪੁਣੇ ਦੇ ਭਾਰ ਢੇਢੇ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਆਈ.ਸੀ.ਨੰਦਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਸਮਾਪਾਨ ਉਪਭਾਵਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਸੀ।

ਅਗਲਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕਈ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਔਰਤ, ਆਪਣੇ ਸਵੈਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਔਰਤ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਲਈ ਜੂਝਦੀ ਔਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ 'ਦੇਸ', 'ਮਨ ਦੀਆਂ ਮਨ ਵਿਚ', 'ਅਣਜੋਤ', ਸ਼ੋਭਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨਾਲ ਹੋ

ਰਹੀ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵ-ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਦਿਲ-ਟੁੰਬਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ 'ਸੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ' ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਔਰਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਮਾਂ, ਧੀ, ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸੋਭਾ ਨਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਬਣਾਏ ਪੁਰਾਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਾਰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਖੀਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਤੇ ਜਦੋਂ ਪੁੱਤਰ ਉਸਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਘਰ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੋਭਾ ਇਕ ਚੇਤਨ ਔਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇੱਕ ਜ਼ਿੰਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਉਘੜਦੀ ਹੈ।

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਢਾਂਚੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਲੋਕ ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੇਲਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਰਾਹ ਅਪਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੱਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬਾਕੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਚਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਾਂ ਨਿਮਾਣੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਲੂਮ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਚਿਤਰਿਆ। ਉਸਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਮਰਦ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਜਾਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਪਾਤਰ ਤਰਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਾਕੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਹੀਣਾ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ। ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਅਹੱਲਿਆ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜਤ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਇੰਦਰ ਨਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਨਗਨ ਚਿੱਤਰ ਬਣਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਨਰਾਜ਼ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਪਰ ਅਹੱਲਿਆ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਤੇ ਨਾਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਰਨੀ ਤੇ ਕੋਈ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੱਥੁਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਹ ਅਪਾਣੀ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ਤਾ ਬਾਰੇ ਕਾਬਿਲ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ 'ਲੋਹਾ-ਕੁੱਟ' ਵਿਚ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਸੱਤੀ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸੱਤੀ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਬੈਠੇ ਦੇ ਉਧਾਲੇ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲ ਦੋੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ 'ਧੂਈ ਦੀ ਅੱਗ' ਵਿਚ ਵੀ ਅਜੇਕੇ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗਿਰਾਵਟ ਅਤੇ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤਣਾਓ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੋਕਾਚਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੰਤਵ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸਤਰੀ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਵਿਦਰੋਹ ਨਾਲ ਸਤੁੰਸਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਮਾਲਣ ਬਲਵਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤਸ਼ਾਲੀ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝਦਾਰ, ਦਲੇਰ ਅਤੇ ਚੇਤਨਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਤੀ, ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਹਰ ਪਲ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਸਵੇਦਾਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਅੱਗੇ ਸ਼ੇਰਨੀ ਵਾਂਗ ਡਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਜੱਗੇ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ: "ਜੱਗਿਆ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਦੋਸੇ ਰਾਹ ਤੇ ਚੱਲਾਂਗੀ, ਤੇਰੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਰੰਗਿਆ ਇਹ ਦੁਪੱਟਾ ਲੋਕ ਬੰਨ ਕੇ ਤੇਰੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਤੇਰੀ ਰੱਖਾਂਗੀ। ਤੇਰੇ ਲਹੂ ਦੀ ਮਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਬਿਸਵੇਦਾਰੀ ਦਾ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਸਿਆਪਾ ਕਰਾਂਗੀ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ 'ਰਜ਼ੀਆ ਸੁਲਤਾਨ' ਵਿਚ ਰਜ਼ੀਆ ਬਾਰੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਔਰਤ ਸੁਲਤਾਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਣ ਜਾਵੇ ਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੇ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹਨ ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਤੁੰਲਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਦੁਖਾਂਤ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਰਜ਼ੀਆ ਯਾਕੂਤ ਦੀ ਮਹੱਬਤ ਵਿਚ ਇਸ ਕਦਰ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਪਿਛੇ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਯਾਕੂਤ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਅਲਤੂਨੀਆਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਬਠਿੰਡਾ ਆ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਯਾਕੂਤ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ: ਰਜ਼ੀਆ- "ਯਾਕੂਤ, ਮੈਂ ਏਸੇ ਇੱਕਲ ਲਈ ਬੇਚੈਨ ਸਾਂ ਤੇਰੇ ਲਈ। ਸਿਰਫ ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ। ਮੈਂ ਇਕ ਲੰਬਾ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ ਲੋਕ ਆਖਣਗੇ ਕਿ ਮੈਂ

ਅਲਤੂਨੀਆ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਲਸਕਰ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਪਰ ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਮੇਰੇ ਸੀਨੇ ਅੰਦਰ ਮਘ ਰਹੀ ਖੂਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਦੇ ਅਮੁੱਖ ਪਾਸਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਦੂਰ ਦੁਮੇਲ ਤੱਕ। ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਤੱਕ ਜਿਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਤੂੰ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜ ਲੈ।”

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਇਹ ਨਾਰੀ ਪਾਤਰ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਤੇ ਬੇਝਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਜੁਲਮਾਂ ਕਰਕੇ ਦੁਖੀ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਕਰਕੇ ਨਿਜ਼ਾਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ, ਸਿਰਫ਼ ਬੇਬਸੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬੇਬਸੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹਨ ਪਰ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਵੈ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਘਾਟ ਵੀ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲਣ ਲਈ ਸਮਾਂ ਬਦਲਣ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵੀ ਮੀਡੀਏ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ‘ਸਮਾਜ’ ਵਿਚਲੀ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਔਰਤ ਦੀ ਸੋਚ ਬਦਲਣ, ਰਿਵਾਜ ਬਦਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ, ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ‘ਔਰਤ’ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਚਾਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੱਚ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੱਚ ਏ ਕਿ ਔਰਤ ਨੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣਾ ਏ। ਪਰ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਏ, ਮਰਦ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀ ਏ, ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਸੱਚ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੀ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ: ‘ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਏ, ਅੱਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਏ। ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਆਦਤ ਏ, ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋ। ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਏ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਬਦਲੋ।’

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲਣ ਲਈ ਸਮਾਂ ਬਦਲਣ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਮੀਡੀਏ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ‘ਸਮਾਜ’ ਵਿਚਲੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਔਰਤ ਦੀ ਸੋਚ ਬਦਲਣ, ਰਿਵਾਜ ਬਦਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ, ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਗੋਲਣਯੋਗ ਤੇ ਗਿਣਨਯੋਗ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੂਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ‘ਬੁਝਾਂ’ ਜਾਂ ਲੋੜਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਧਾਰਨ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਜਟਿਲਤਾ ਵਿਚ ਬਦਲਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਅਵੇਸਲੇ ਯੁੱਧਾਂ’ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਅਤੇ ‘ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ’ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਵੇਸਲੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਪਾਤਰ ਸੱਤੇ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਿਆਹ ਨਸ਼ੇੜੀ ਯੋਧੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਹੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਵੇਚਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੱਲ ਵੀ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਸਗੋਂ ਭੂਕੀ, ਅਫ਼ੀਮ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਧਨਵੰਤ ਕੋਲ ਗਹਿਣੇ ਧਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਸੱਤੇ ਨਾਂ ਦੀ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਗੰਦੀ ਜਾਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ: ‘ਜੇ ਤੇਰੇ ਅਰਗੇ ‘ਪਤੀ ਪਰਮੇਸਵਰ’, ਜਣੀ ਖਣੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਤੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦਾ ਤਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਸਮਝੋ।’ ਇਥੇ ਸੱਤੇ ਯੋਧੇ ਵਰਗੇ ਪਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਪਤੀ ਪਰਮੇਸਵਰ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਉਹ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸਵਰ ਮੰਨਣ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਸੁਚੇਤ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਯੋਧਾ ਆਪਣੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਵੇਚ ਕੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਕੀਤੇ ਖਰਚੇ ਨੂੰ ਬੇਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: ‘ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਇਹਨੂੰ ਡੀ.ਸੀ. ਲਾ ਲੋਗੀ? ਔਵੇ ਜੁਆਕਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਘਰ ਖੁੰਘਲ ਕਰੀ ਜਾਨੀ ਐ? ਇਹਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪਾ। ਕਮਾਈ ਕਰੂ ਭੇਰਾ।’

ਪਰ ਸੱਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਘਰ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਸਮੇਂ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ‘ਖਬਰਦਾਰ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚਾਲੇ ਛੱਡਣ ਦੀ ਗੱਲ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਲਿਆਂਦੀ ਐ ਜੇ ਕਿਤੇ? ਜੇ ਤੇਰਾ ਪਿਓ ਅਣਹੋਇਆ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। (ਸਵੈ ਵਿਸਵਾਸ ਭਰੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਵਧਾਉਂਦੀ) ਤਾਂ ਥੋਡੀ ਮਾਂ ਤਾਂ ਨੀ ਮਰ-ਗੀ ਕਿਧਰੇ। ਥੋਡੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਿਰੇ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨੀ ਮਰਦੀ ਮੈਂ? ਐਨਾ ਕੁ ਜੇਰਾ ਸਾਭ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਐ ਅਜੇ ਥੋਡੀ ਮਾਂ ਨਾ।’ ਜਦ ਕਿ ਧਨਵੰਤ ਵਰਗਾ ਪਾਤਰ ਸਿਰਫ਼ ਯੋਧੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸੱਤੇ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ: ‘ਦੇਖ ਧਨਵੰਤ ਸਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਬਦਨੀਤ ਦਾ ਪਤਾ ਐ। ਪਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਦੱਸ ਦਿੰਨੀ ਐ ਸਰਦਾਰਾ।

(ਦਲੇਰੀ ਫੜ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸੱਚੀ ਸੁਣਾਉਂਦੀ) ਮੈਂ ਐਸੀ ਵੈਸੀ ਨੀ। ਕਿਤੇ ਦਹੀ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਕਪਾਹ ਖਾਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਾ ਕਰ ਬੈਠੀ।"

ਸੱਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਗਰੂਕ ਸੋਚ ਧਨਵੰਤ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਮਦਦ ਤੋਂ ਨਿਧਤਕ ਹੋ ਕੇ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੱਤੇ ਦੇ ਇਸੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸਮੁੱਚੀ ਔਰਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੱਤੇ ਘਰੇਲੂ ਕਲੇਸ਼ ਤੇ ਧਨਵੰਤ ਵਰਗੇ ਲਾਲਚੀ ਤੇ ਘਟੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਣੀ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀ ਮੈਂਬਰ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। "ਅੱਜ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖ਼ਬਰੀ ਕੈਵਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣੇ ਬਰਨਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ। ਮੇਰੇ ਜਿੰਮੇ ਇਕ ਟਰਾਲੀ ਲਾਈ ਐ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਲਿਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਜੂਨੀਅਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ।"

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਇਹੀ ਜਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਘਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਕੇ ਸੱਚ ਤੇ ਅਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। "ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਕਾਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨੀ। ਬੱਸ, ਮੈਨੂੰ ਕੱਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਓ। ਤੂੰ ਘਰ ਜਾਹ ਆਪਣੇ, ਪੁੱਤ ਬਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੱਲੀ ਵੀ ਲੜਨ ਦੇ ਇਹ ਲੜਾਈ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਸਮਾਜ ਨੇ 'ਕੱਲੀ ਔਰਤ ਦੇ ਕਰਮ' ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖੀ ਐ। ਉਸਨੂੰ ਲੜਨ ਦੇ ਇਹ ਲੜਾਈ।"

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸੱਤੇ ਵਰਗੀ ਦਲੇਰ ਨਾਰੀ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੰਦਿਆਂ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੀ ਲਿਖਤ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: "ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤੌਰ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਟਕਰਾਅ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਨਵ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤਨਾਓ, ਟਕਰਾਅ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।"¹⁰

ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦਾ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਨਾਟਕ 'ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਇਕ ਔਰਤ ਗੰਗਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਸੁੱਹਪਣ ਹੀ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਗਰੀਬੀ ਕਰਕੇ ਗੰਗਾ ਦਾ ਪਿਤਾ ਉਸਨੂੰ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਭੇਡਾਂ ਪਾਲ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੰਤੀ ਕੋਲ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਭੰਤੀ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੋਂ ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਰਨੇ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅਮੀਰ ਜੱਗੇ-ਜੁਗਤੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਧਤ ਮੁੰਡੇ ਲਈ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਖਰੀਦਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹਵਸ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੰਗਾ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਵਿਕ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। "ਕੋਈ ਵੇਚੋ! ਕੋਈ ਖਰੀਦੋ! ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਕਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕੋਈ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਵੀ, ਜੋ ਇਨਸਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਹ ਲੈ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਤੁਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਐ।"

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਬੇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੇਚਣ ਤੇ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। "ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਇਹ ਤਾਂ ਉਹ ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ ਜੋ ਭੰਤੀ ਅਤੇ ਜੱਗੇ-ਜੁਗਤੀ ਦੇ ਘਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਦੀ ਹੋਰ, ਹੋਰ ਹੀ ਅੱਖਾਂ, ਤੇ ਹੋਰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ (ਪੂਰੇ ਜੇਸ਼ੇ ਖਰੇਸ਼ ਵਿਚ) ਘੰਟਾ ਘੰਟਾ ਭਰ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਸੂਰ ਤੇ ਸੁੰਭ-ਨਿਸੁੰਭ ਜੇਹੇ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਰੁਝੀ ਹੋਵੇ।"

12

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਪਾਤਰ ਗੰਗਾ ਦੇ ਹੱਥੇ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਵਾਕੇ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਰੀ ਦੇ ਚੇਤੰਨ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀ ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕਵਾਦ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਹੀ ਧਾਰਨਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਵਧੀਕੀ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਨਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਲੀਦਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ ਉਥੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜੁਲਮ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

- ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ, ਪੰਨਾ-83.
- ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਸੁਲਤਾਨ ਰਜੀਆ, ਪੰਨਾ 79.
- ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ(ਸੰਪਾ.) ਗੁਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟਕ (ਭਾਗ ਤੀਜਾ) ਮੰਚ ਰੰਗਮੰਚ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2017, ਪੰਨਾ 168.
- ਅਜਮੇਰ ਐਲਖ, ਅਵੇਸਲੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਨਾਇਕਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2009, ਪੰਨਾ 17.
- ਉਹੀ ਪੰਨਾ-1.
- ਉਹੀ ਪੰਨੇ-20-21.
- ਉਹੀ ਪੰਨਾ-35.
- ਉਹੀ ਪੰਨਾ-48.
- ਉਹੀ ਪੰਨਾ-69.
- ਡਾ.ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਐਲਖ ਦੀ ਨਾਟ ਰਚਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ, ਇੰਟਲੈਕਚੁਅਲ ਪ੍ਰਿੰਟਰ, ਦਿੱਲੀ, 2001, ਪੰਨਾ - 28.
- ਅਜਮੇਰ ਐਲਖ, ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2009, ਪੰਨਾ-40.
- ਉਹੀ ਪੰਨਾ-77.

प्रकृति एवं मानव जीवन के रिश्तों का कैनवस: “दरीचों से झाँकती धूप”

डॉ. पान सिंह

सह-आचार्य, हिंदी विभाग
हिमाचल प्रदेश विश्वविद्यालय, शिमला-५

प्रकृति मानव जीवन को ईश्वर का द्वारा दिया गया अद्भुत उपहार है, जिसका मानव ने अंधाधुंध प्रयोग भी किया है और उससे खूब छेड़छाड़ भी, लेकिन प्रकृति ने मनुष्य को एक माँ की तरह पाला-पोसा है और क्षमा भी किया है। ईश्वर ने प्रकृतिके विभिन्न उपमानों का सृजन कर मानव संसार को जीने का साधन प्रदान किया है। प्रकृति, मनुष्य के लिए सर्वोसर्वा रही है। जीवन, प्राण, जल, वायु, अग्नि, ऋतुएँ, फल-फूल, भोजन तथान जाने कितने ही प्रकार के पदार्थ प्रकृति ने उसे भेंट किए हैं। प्रकृति ही उसे हर प्रकार की उर्जा देती है। प्रकृति मनुष्य की सहचरी भी रही है। मनुष्य ने उसका मनचाहा प्रयोग एवं व्यवहार किया है। प्रकृति मानव जीवन से बहुत करीब रही है। मनुष्य का स्वभाव भी रहा है कि वह प्रकृति से प्रेमी रहा है चाहे उसके पीछे उसकी मंशा भिन्न-भिन्न रही है। ऋषि-मुनियों ने इसी प्रकृति की ओट में ज्ञान एवं सिद्धि प्राप्त की है। मनुष्य ने भी इसी प्रकृति से बहुत कुछ पाया है जिसका वह ऋणी है और उस ऋण को चुकाना मनुष्य के बस में नहीं है।

समाज मनुष्यों से बनता है। मनुष्य सामाजिक प्राणी है, यह सत्य है। समाज के बिना मनुष्य का जीवन अधूरा है। वहीं समाज भी मनुष्यों से ही बनता है। मनुष्य के आपसी रिश्ते समाज ही एक स्वस्थ समाज का निर्माण करते हैं। रिश्तों के बगैर मनुष्यता अधूरी है और मनुष्यता के बगैर समाज अधूरा है। मनुष्यों के आपसी रिश्तों से परिवेश और फिर समाज बनता है। रिश्तों की बुनियाद विश्वास होता है। विश्वास में श्रद्धा, भक्ति एवं प्रेम का समावेश होता है। विश्वास के शत्रु हैं धोखा, फरेब, झूठ, स्वार्थ, संकुचितता, निंदा, कड़वाहट, ईर्ष्या, द्वेष आदि भावनाएँ। यही भावनाएँ मनुष्य के रिश्तों को खोखला करती हैं। एक स्वस्थ समाज एवं स्वस्थ रिश्तों की बुनियाद ही मनुष्यता है। आधुनिक युग में टूटते रिश्तों के पीछे मनुष्य का स्वार्थ, झूठ, छल, मक्कारी आदि की काफी भूमिका है। एकल परिवारों के बनने में भी यही भाव अपनी भूमिका निभाते हैं। परिवार एवं संबंधों का विच्छेदन ही समाज को भी खोखला कर देता है और फिर विविध प्रकार की विकृतियों एवं विसंगतियों का जन्म होता है। मनुष्य समाज की इन्हीं विसंगतियों का चित्रण कर समाज को दिशा देने का प्रयास करता है, ताकि एक स्वस्थ एवं उन्नत समाज एवं देश का निर्माण हो सके।

साहित्य कल्पना एवं यथार्थ का सुंदर एवं नया-तुला शब्द-संयोजन होता है जिसमें हित की भावना सदा निर्भर रहती है। यही हित की भावना साहित्य की किसी विधा में सजकर समाज पर एक निश्चित प्रभाव डालती है। मनुष्य के यही साहित्यिक विचार विधाओं का रूप ले लेते हैं। हिंदी साहित्य में बहुत-सी विधाएँ हैं, लेकिन कविता एवं कहानी ऐसी लोकप्रिय विधाएँ हैं जिनके माध्यम से अधिकतर रचनाकार अपनी भावाभिव्यक्ति करते हैं। मनुष्य अपनी समष्टि-व्यष्टि के माध्यम से विविध भावों एवं संवेदनाओं को सजीकर सृजन करता है जो समाज का आइना सिद्ध होता है। पाठक स्वभाविक रूप से ही कहानी और कविता के प्रति आकर्षित हो जाता है। उसे ये विधाएँ अधिक रोचक लगती हैं। इसके पीछे कुछ प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष कारण भी

हो सकते हैं। हिंदी-साहित्य में बहुत-से ऐसे रचनाकार हैं जिनका उद्देश्य ख्याति प्राप्ति न होकर समय, समाज, देश एवं संबंधों का आइना दिखाना होता है। वीणा विज उदित भी ऐसी ही कवयित्री हैं जिनका मूल मंतव्य समाज को दिशा देना और दशा अवगत करवाना ही है। वह समाज को उसका सही आइना दिखाना चाहती हैं कि आज का समाज कितना विसंगतिपूर्ण हो चुका है। लूट, अत्याचार, भ्रष्टाचार, अनैतिकता, संवेदनहीनता, अहिंसा, बलात्कार, जीवन के प्रति मोह-भंग, रिश्ते एवं पारिवारिक विघटन आदि न जाने कितनी ही सामाजिक विसंगतियों एवं स्थितियों-परिस्थितियों का बयान करना ही कवयित्री का उद्देश्य है। बहुरंगी रचनाकार वीणा विज उदित की कविताएँ विविध विषयों को लेकर लिखी गई हैं। आलोच्य कविता संग्रह “दरीचों से झाँकती धूप” में विभिन्न प्रवृत्तियों एवं विशेषताओं का समावेश हुआ है लेकिन कविता संग्रह में प्रकृति एवं मानव जीवन के रिश्तों के व्यापक नवसकोदखना-समझना और परखना ही इस शोधालेख का मूल उद्देश्य है।

जीवन में बहुत से पड़ाव आते हैं जिनसे मनुष्य गुजरता है और गुजरे पड़ावों एवं वक्त के अनमोल क्षणों से मिली मीठी यादों को व्यक्ति कभी भी नहीं भुला पता। यही मीठी यादें अकेलेपन और मुसीबत में जीने का सहारा भी बनती हैं। ‘दरीचों से झाँकती धूप’ कविता संग्रह की मुख्य कविता है और इसी कविता के आधार पर संग्रह का नामकरण भी किया गया है। जिसमें दरीचों से झाँकती धूप को कवयित्री ने जीवन के विविध पहलुओं से समन्वय बिठाते हुए प्रस्तुत करने का प्रयास किया है। दरीचों से झाँकती को कवयित्री ने मीठी यादें कहा है। वीणा विज उदित इस कविता के माध्यम से लिखती हैं-

दरीचों से झाँकती धूप / मन के दरीचों पर जब यादों की
चांदनी बिखरती है, तब / एहसास की आँखों में
एक रेशमी सोच निखरती है / सोच.....!
जो ख्वाहिशों का विस्तृत फैलाव है
बीते हुए लम्हों का सुलगता अलाव है
रोशनी की नदी है दरीचों से झाँकती ये धूप!

मनुष्य हमेशा सुन्दरता का प्रेमी रहा है। बाह्य सुन्दरता उसे अपनी ओर आकर्षित करती रहती है। प्रत्येक पदार्थ, जीव-जंतु एवं पेड़-पौधों का अपना सौन्दर्य एवं गुण होते हैं। उनका आंतरिक एवं बाह्य सौन्दर्य होता है। मनुष्य को चाहिए कि वह बाह्य सौन्दर्य के साथ-साथ आंतरिक सौन्दर्य को भी देखे-परखे। मनुष्य के जीवन में बहुत-से पड़ाव, बहुत-सी परिस्थितियाँ, बहुत-सी घटनाएँ होती हैं जिनसे जीवन में बदलाव आता है। जीवन इन्हीं बदलावों से प्रभावित होता है और समय-समय पर व्यवहार भी बदलता है। हमेशा से मनुष्य अपेक्षा करता है कि उसे समझा जाए जिस प्रकार एक अनपढ़ी पुस्तक के बारे में कुछ नहीं कहा जा सकता है कि किस विषय की है या कितनी महत्वपूर्ण है, ठीक ऐसे ही जीवन रूपी किताब को जब तक पढ़ा नहीं जाएगा, तब तक उसका पता लगाना मुश्किल है। अतः मनुष्य के मन में हमेशा उसे समझा जाना चाहिए, ऐसी ही उम्मीद रहती है। खासकर यह बात पति-पत्नी के रिश्ते में अधिक महत्त्व रखती है, जहाँ एक-दूसरे को पूरा जीवन एक साथ रहने के लिए एक-दूसरे को पूरी तरह समझना-पढ़ना आवश्यक है। इसी से आजीवन प्रेम एवं विश्वास बना रहता है। मनुष्य जीवन अनपढ़ी किताब और कोरे कागज की भाँति होता है जिसे कवयित्री ने बहुत ही मार्मिक एवं भावपूर्ण ढंग से व्याख्यायित करने का प्रयास किया है। कवयित्री “अनपढ़ी किताब” कविता के माध्यम से दांपत्य जीवन को पहेली की तरह प्रस्तुत करती हुई लिखती हैं-

काश...! तुमने मुझे ढंग से पढ़ा होता / एक अनपढ़ी किताब की तरह
उत्सुकता से हाथों में लिया होता! काश...!
बाह्य आवरण की रंगीनियों की अपेक्षा
भीतर खींचे सादे चित्रों में छिपे भाव
समझने का इक यत्न किया होता काश...!

आकाश और धरती का संबंध भी बड़ा ही अद्भुत है। प्रकृति के सारे उपमान दोनों से जुड़े हैं और प्रभावित भी हैं। मनुष्य, पशु, पक्षी, पेड़-पौधे, पानी, बादल, वर्षा, बिजली, हवा, नदियाँ, पर्वत, झरने, तालाब, कुँए, पोखर, बाग-बगीचे आदि न जाने कितने ही उपमान इन से प्रभावित हैं। आकाश जब धरती से रुष्ट होकर बारिश नहीं करता तो धरा शुष्क एवं निष्प्राण-सी जान पड़ती है। समस्त धरा के जीव को गर्मी के मौसम में बारिश और छाया हेतु मारे-मारे फिरते हैं। गर्मी के मौसम में चारों ओर धूप-ही-धूप,

गर्मी-ही-गर्मी होती है। सभी पेड़-पौधों, जीव-जंतुओं के प्राण आहत होते हैं। अपने समस्त जंतुओं के लिए धरती विचलित होती है पर क्या करे। आकाश है कि आग-ही आग बरसा रहा है। जब भी आकाश में बादल उमड़ते-धुमड़ते हैं तो सभी हर्षित एवं आनन्दित हो जाते हैं, लेकिन बादलों की उमड़ने-धुमड़ने के उपरांत भीबारिशान हो तो एक भयानक निराशा का भाव होता है। कवयित्री ने प्रकृति के माध्यम से जीवन का बड़ा ही उत्कृष्ट चित्रण किया है और बताया है कि किस प्रकार सभी जीव-जंतु इनसे प्रभावित होते हैं। कवयित्री “धरनी हलसे” कविता के माध्यम से लिखती हैं-

तप्तानि से उत्पीड़ित/जीव निदान दूँढता फिरे
प्राणधारी से श्रुथ-लथपथ/छाँव-ठाँव स्थल हरे
शुष्क धरा करे रुदन/नभसे ज्वाला बरसे
दिनकर के अग्नि बाणों से तप्त धरणी हलसे।

मनुष्य जन्म बड़ा ही अनमोल है। उम्र के कई पड़ावों में न जाने क्या-क्या होता रहता है और यही सब बीतेपलस्मृतियाँ बनती हैं। बचपन की स्मृतियाँ कितनी अनमोल एवं अद्भुत होती हैं कि भुलानेसे भी कभी नहीं भुलाई जाती। जैसे-जैसे उम्र बढ़ती जाती है, बचपन के अनमोल क्षण और प्रगाढ़ होकर स्मरण होते रहते हैं। बुढ़ापे में तो व्यक्ति स्वाभाविक ही बचपन में लौटता हुआ-सा दिखाई देता है। आदतों में भी कहीं-न-कहीं बचपन झलकता है। बचपन ऐसी ही अद्भुत एवं मीठी यादों को कवयित्री ने अपनी कविता “अंतस्लीला” में समेट कर जीवन को प्रस्तुत करने का भरसक प्रयास किया है-

देती हैं दस्तक स्मृतियों में/बाल्यकाल की उन्मुक्त हंसी
समय आगे सरक गया/खवाइशें, उमंगें रहीं अधूरी
ढलती सांझ में सखियों संग/याद आई है ‘पिटू’ की पारी
गुड्डी-गुड्डे के ब्याहरचाये/चूड़ियों की गुमी पिटारी
भैया डोर खींचे पतंग की/आगे-पीछे घूमूँ ले चिकारी।

नियति का नियम है परिवर्तन। इसी नियम से ही मनुष्य के जीवन में भी परिवर्तन आता है। क्षण, पल, दिन, महीने, वर्ष बीत जाता है पता ही नहीं चलता। फिर नया वर्ष। नया वर्ष आने पर हम फिरसे बीते वर्ष की खट्टी-मीठी यादों को भुलाकर नया वर्ष के आने पर आनन्दित होते हैं। इसी आनन्द का जिक्र कवयित्री ने अपनी रचना के माध्यम से व्यक्त किया है। “नव वर्ष बिहान तुम्हारा अभिनंदन” नए वर्ष के आगमन पर लिखी गई कविता, जिसमें कवयित्री आने वाली सुबह का स्वागत पूरी मन से करती है और पुराने वर्ष के अच्छे-बुरे दिनों को भुलाकर नव-वर्ष की नव-विहान की शुभ की कामना करती है। प्रस्तुत कविता एक प्रार्थना है, जो समस्त-जन के लिए कवयित्री उन्मुक्त और निस्वार्थ भाव से करती हैं और मनुष्य जीवन से तालमेल बिठाती हुई लिखती हैं-

स्वर्णिम किरणों का दिव्य उजास लिए/जन-जनमानस पर छा जाओ
हे भानु, रश्मिरथी, शक्तिपुंज/नववर्ष विहान तुम्हारा अभिनंदन
मानस-मन ज्ञान को करे आंदोलित/अज्ञान तिमिर हटे, हो भाल उज्ज्वल
नव अभिषेक करें केसर चंदन!/नववर्ष विहान तुम्हारा अभिनंदन !!

मनुष्य के साथ-साथ अन्य जीव-जंतु एवं पेड़-पौधे भी प्रकृति के श्रृंगार हैं। सुबह के समय इन्हीं जीव-जंतुओं की उमंग का चित्रण, प्रस्तुत कविता के माध्यम से कवयित्री ने करने का सफल प्रयास किया है। कवयित्री वीणा विज ने मनुष्य की भीड़ से अलग होकर पशु-पक्षियों के जीवन और उनकी जिजीविषा एवं सुखानंद का बयान किया है। उनका कहना है कि इन जीव जंतुओं का गान मनुष्य को आनंदित करता है। कवयित्री ने पशु-पक्षियों में मनुष्य के सुख और शांति की अनुभूति की है। वे “करिश्मे” कविता के माध्यम से लिखती हैं-

समवेत गान पक्षियों का/भोर की वेला में
उदगाताओं का वेद पाठ/प्रतीत होता है नित्य
होते संचालित स्वयं/सांझ-विहान/कैसे करूँ बखान
होकर दत्तचित/हिरण कौंचलें भर खोजे/स्वयं में छपी कस्तूरी
मोर नाचे रोए/करिश्मे अचंभित करे/दीमक बनाए बांबी

जाल बुनेमकड़ी चतुर/उल्टे नीड़ बुने बया
फिर छोड़े हो तटस्थ/शैशव और मातृत्व।

प्रकृति के उपमानों के माध्यम से कवयित्री ने प्रकृति के सौन्दर्य को उभारने का प्रयास किया है। प्रकृति के आलम्बन एवं उद्दीपन दोनों रूपों का चित्रण इस कविता में देखने को मिलता है। प्रकृति के माध्यम से मानवीकरण किया गया है। कवयित्री की कविता में यहाँ सूर्यकांत त्रिपाठी निराला की कविता “जूही की कली” की झलक देखने को मिलती है। जिसमें प्रकृति के उपमानों के माध्यम से प्रिय और प्रियतमा के रूप में साकार करते हुए उनके प्रेम-मिलन का अप्रतिम चित्रण हुआ है। ठीक ऐसे ही कवयित्री ने भी अपनी इस कविता में ‘चांद’ और ‘रात’ के अभिसार को व्यक्त करने का प्रयास किया है। कवयित्री “अभिसार” कविता के माध्यम से लिखती हैं-

मिलन की बेताबियों में मदहोश हो/चांद पाने की हसरत लिए
राहगुजर भूली है अभी/रात चलती-चलती करने को अभिसार

रीझ उठात भी चंद्र/गहन रात्रि के सौंदर्य पर/रसपान किया जी भर
तृप्ति अधरों का/अमृत रस बरसा/अभिसार की वेला में
खिली मुक्त चांदनी/बाहुपाश में बंध
मधुरिम चन्द्र को निहार.....!/इठलाती, कालिमा फैलाती/प्रिय अंग लग गदराई।

जीवन की अवस्था मनुष्य की व्यवहारिकता मित्रता, रिश्ते, संवेदनाएँ सभी कुछ बदल देती है। खासकर जब मनुष्य वृद्धावस्था में होता है तो उसका समूचा अस्तित्व ही डगमगा जाता है। वह चुस्त-दुरुस्त होने का दिखावा करता है, लेकिन सच्चाई यही है कि वह पहले जैसा बिलकुल भी नहीं रहा है। अब वह थक चुका है, टूट चुका है। वृद्धावस्था में मनुष्य स्वयं एवं दूसरों से कट जाता है। वह पतंग की तरह होता जाता है। वह, उसका मन और उसका अस्तित्व कभी यहाँ, कभी वहाँ डोलतारहता है। कवयित्री ने “खुद को जिंदा रखता हूँ” कविता के माध्यम से इसी अवस्था और स्थिति का बड़ा ही मार्मिक चित्रण प्रस्तुत किया है-

दिखने में हूँ एकदम तंदुरुस्त/काम करता दिखता हूँ चुस्त
सच कहूँ अब जल्दी थक जाता हूँ/बीच-बीच में थोड़ा सुस्ता लेता हूँ
लेटे रहने से मिलता है आराम/नींद न आने से रात जागता रहता हूँ
आदतन अब घर में ही टहलता हूँ/गिनती के कदमों से मन परचाता हूँ

दास्ताने दिल क्या बयां करूँ यार/जैसा था, वैसा नहीं रहा मैं अब
जिंदा हूँ मैं किसी को फर्क नहीं/चेहरा दिखा, खुद को जिंदा रखता हूँ।

प्रकृति की देन है कि उसने धरती पर ऐसे-ऐसे अद्भुत एवं सुंदर स्थल बनाए हैं कि निहारते ही रह जाते हैं। ऐसे स्थलों को देखते ही मनुष्य स्वर्ग लोक की कल्पना करने लगता है। यह मनुष्य पर निर्भर है कि वह इस सुंदर स्थल को स्वर्ग बने रहने देता या नरक में बदल देता है। कवयित्री ने ठीक ऐसी ही स्वर्ग जैसी धरती कश्मीर की बात यहाँ की है। कश्मीर की स्वर्ग जैसे धरती को हमने धर्म और संप्रदाय के झगड़ों में उलझ कर नरक बना दिया है, जहाँ खून की नदियाँ निरंतर बहती रहती हैं। वहाँ का जन-सामान्य डरा और सहमा हुआ है। वह पलायन भी नहीं कर सकता और चैनो-अमन से भी जी नहीं सकता। जन्मभूमि से स्नेह के कारण संख्या लोगों ने अपनी जाने गंवाई हैं। राजनीतिक दंगों और सांप्रदायिक झगड़ों ने असंख्यों के घर उजाड़े हैं। आम-जन आतंक का शिकार हुआ है। घाटी के युवाओं को धर्म और संप्रदाय के नाम पर बहला-फुसलाकर आतंक के दलदल में फंसाया जा रहा है और उग्रवादी बनाया जा रहा है। अशांति और हिंसा का माहौल बना हुआ है। इसी माहौल को कवयित्री अपनी कविता “कश्मीर की पीड़ा” के माध्यम से प्रस्तुत करती हुई लिखती हैं-

आर्तनाद कर उठी कश्मीर की छाती/क्षीण स्वर में बिलख रही है वादी।
धरा पर स्वर्ग की ताबीर जो देती/कलियों की गुफ्तगू ध्रुम लुभाती

कदम बोसी करती जहाँ रेशमहरी/शुभ्र चांदनी पे गहराई अमावस कारी
क्षीण स्वर में बिलख रही है वादी।
वक्षस्थल पर बहाए जो हिम- धाराएं/उग्रवादी क्रीणाओं से रक्त सनी हो जाएं
बरखा का श्राप पा वही उफान उठी/खूनी तेवर से की जन की बर्बादी।
क्षीणस्वर में बिलख रही है वादी।

सुंदर प्रकृति चित्रण उकेरती कविता, जिसमें प्रकृतिका बड़ा ही मनोरम चित्रण हुआ है। प्रस्तुत कविता एक नवगीत है, जिसमें प्रकृति के माध्यम से मानवीकरण किया है। प्रकृति के उपमानों के माध्यम से मिलन का सुंदर चित्रण प्रस्तुत किया गया है। प्रकृति का एक उपमान दूसरे उपमान से मिलन के लिए आतुर है। संग्रह की बहुत-सी ऐसी कविताएँ हैं जिनमें दोहरे भाव की अनुभूति होती है। "यह चाह, यह प्रत्याशा" कविता भी कुछ ऐसी ही है। कवयित्री अपनी कविता के माध्यम से अपने भावों को व्यक्त करती हुई लिखती हैं-

स्वप्नों से/बोझिल आंखें/मुंदी जारही हैं/प्रिय का सामीप्य पाने को
ज्यूनदी की पारदर्शी/आंखों में झांकते/पर्वत स्थित वृक्षतरसते/ तरल धार में मिल जाने को
उफनती लहरों की लोच/उल्लास का लहरिल/ प्रवाह ज्यूंमड़ता/ सागर में मिल जाने को
दल-बल लिए बढ़ते मेघ/तरल वाष्प से लदे/झर कर तृषित/की क्षुधा बुझाने को
सुरमई सांझ ज्यूं/ गहन अंधकार में समा/ देती आह्वान उषा के/ केसरी विहान को।

आज के मानव में भौतिकतावादी प्रवृत्ति यहाँ तक घर कर गई है की वह अपने रिश्तों एवं संबंधों को भी दौब पर लगाने से नहीं चुकता। एक ही माँ के पेट से जन्म लेने के बाद भाई-बहन बड़े होने पर अलग-सा व्यवहार करते हैं। एक ही साथ पले-बढ़े, खेले-कूदे, एक ही खून धमनियों में होते हुए भी एक दूसरे से कटे-कटे-से रहते हैं। व्यवहार एवं संबंधों में पता नहीं इतना बड़ा बदलाव कैसे आ जाता है? इसी बात को कवयित्री अपनी कविता "धरा पे लिख दें हवा से कह दें" के माध्यम से सलाह देना चाहती हैं कि अपने रिश्तों को सहेज कर रखें। उनसे गंध लेने की कोशिश न करें, बल्कि बंधुता बनाकर रखें। कवयित्री लिखती हैं-

एक ही जननी के उदर में पनपे/ एक ही रक्त धमनियों में दौड़े
नहीं है प्राणतत्त्व संबंधों के तन में/ संबंधों की आग में उसमें तपिश दें
धरा पे लिख दें हवा से कह दें/ संबंधों के फूल से सुगंध न लें।

जहाँ रिश्तों में खोखलापन आ जाता है वहाँ बात करने के लिए शब्द ही कहाँ मिलते हैं। दम तोड़ते रिश्ते बड़े ही बेमानी लगते हैं। बेतुकी बातें रिश्तों को हवन कर देती हैं। रिश्तों में आई दूरियाँ एवं बनावटीपन रिश्तों को मिटा डालता है। कवयित्री का मानना है कि रिश्ते निभाना आसन नहीं, बड़ी ही सहनशीलता, धैर्य एवं सौहार्दयता की आवश्यकता है। ऐसे टूटते-बिखरते एवं दम तोड़ते रिश्तों के संबंध में कवयित्री अपनी कविता "मुकम्मल रिश्ते" के माध्यम से लिखती हैं-

दम तोड़ते रिश्ते/ बड़े बेमानी से होते हैं/ सिर्फ बातें ही बातें होती हैं
बातों में थाह नहीं होती/ निगाहें टिकी तो होती हैं/ नज़रें भटक रही होती हैं
कुछ कहने को खुलती है जुबां/ शब्द कोश हीरीत जाते हैं।

बहुत-सी रचनाएँ ऐसी होती हैं जो सारे संग्रह को सम्बोधित करती-सी प्रतीत होती हैं। "सतरंगी धूप" भी इस कविता संग्रह की ऐसी ही अद्भुत कविता है जो सारे संग्रह की मुख्य कविता कही जा सकती है। आलोच्य संग्रह की इस कविता में विविध भावों की अनुभूति समाहित हुई है। दुःखसंकल्प से ही मंजिल हासिल की जा सकती है। कवयित्री ने विविध प्रसंगों के माध्यम से इस बात को साकार करने की कोशिश की है। पौराणिक एवं ऐतिहासिक पात्रों- अहिल्या, शबरी, हीर, राँझा आदि के माध्यम से कविता को जीवंत कर दिया है। "सतरंगी धूप" के माध्यम से कवयित्री लिखती हैं-

निकल पड़े थे कदम दूढ़ने मंजिल/ आलंबन लेकर नई राहों का
ठहरीर था रहें वहीं की वहीं खड़ी/ तन में थी सिहरन कम्पित!
बढ़ा अंधकार फैला बाँहें सस्मित/ कबरुका है कारवां जो अब रुकेगा
हर मोड़ पर थे निश्चित समझ ठौर/ लेकिन दूर-दूर तक नहीं दिखी मंजिल!

बार-बार रह जाती पगतलीराहकी/ बढ़कर सिकता छूने में असमर्थ
 कभी जुगनू होते गौरवाबिन्त नैनों में/ कभी अथाह सागर छलक जाता
 कभी शापित अहिल्या शिला टकराती/ कभी शबरी के बेरों का ढेर दृष्टाता
 तमन्नाओं की पगडंडियों थीं बिखरी/ कच्चे घड़े संगचिनाब में डूबना न था!
 पथिक! इन ख्वाबों को संजोचले हो/ मंजिल का निशां तभी तो पाओगे
 सागर की लहरों को लांघ जब सकोगे/ दृढ़ संकल्प हो सतरंगी धूप तब पाओगे।

धर्माधता की आग में झुलस रहा मनुष्य का अस्तित्व खतरे में है। उसने इस आग में दूसरों को तो जोंका है, खुद को भी झुलसा दिया है। उसने तबाह कर दी हैं बसी हुई बस्तियां और मनुष्यता। कवयित्री उसी उजड़ी मनुष्यता और विरान हुई बस्ती की तस्वीर प्रस्तुत करती हैं। कवयित्री की पीड़ा कविता के माध्यम से बखूबी बयान हुई है। कवयित्री को बहुत अखरता है उजड़ी हुई बस्ती का कराहना, सुनसान एवं बिखरे पथरों का रुदन और खामोशी और बची-कुची जिंदगी के निशान उसे बहुत परेशान करते हैं और फिर कवयित्री से रहानहीं जाता और कविता के रूप में बयान करती हैं, उजड़ी बस्ती का दर्द। कवयित्री अपनी कविता "उजली बस्ती" के माध्यम से लिखती हैं-

इस उजड़ी बस्ती का कराहना/ भेदता है मेरी नसें, आत्मा, मेरी जां
 पथरों का रुदन है चारों तरफ/ किलकारियां गुंजती थी कल जहां
 तिनका-तिनका बिखर गया/ जिंदगी का बचा न कोई निशां
 लाशों की गंध ढोती बोझिल हवा/ खूनी खेलों से मौत के साये पशेमा
 इधर-उधर यहां-वहां बिखरा धुआं/ दुर्गंध, सड़ांध ने किया परेशां
 सन्नाटे की दरारों को बेधतारुदन/ चमगादड़ों का बन गया थारिहाइशां।

मनुष्य का स्वभाव बहुत ही चंचल है। एक पल में वह ज्वाला और एक पल में बर्फ की भांति ठंडा हो जाता है। कभी आशा, कभी निराशा पता नहीं कितने ही भाव निरंतर आते-जाते रहते हैं। कई बार व्यक्ति खुशी लेकर आता है और निराशा लेकर चला जाता है। जब कोई व्यक्ति निराश होकर अपनी हृदय की बात रखे बगैर चला जाता है तो वह अपने हृदय में एक बोझ ले जाता है, जिससे दूसरों को भी पीड़ा होती है। कवयित्री का मानना है कि ऐसे तो रिश्तों का निर्वाहन बहुत मुश्किल हो जाएगा। उनका मानना है कि मन की बात करनी चाहिए। रिश्तों को टूटने से बचाने का यही एक मात्र रास्ता है। कवयित्री इसी चिन्ता एवं बेचैनी को व्यक्त करते हुए अपनी कविता "सुगबुगाहटें" के माध्यम से लिखती हैं-

क्यूँ इस कदर टूट कर/ चल दिए बिन बोले
 ढोएहुए रिश्तों की/ गिरहतो खोलो
 बिखरे पड़े हैं भीतर/ जो ढेरों खयाल/ राजे दिल का सुराग दे दो
 गर हम हैं बा-एतबार!/ चुभ रहे हैं जिस्म में/ छतराए हुए कांच के टुकड़े
 खामोशी का दामन/ ओढ़े हैं लोथड़े/ क्यूँ नजरंदाज/ कर गए मुंह फेर
 गुरेज किया/ पलटने को एक बारा।

मीठी यादें जीवन भर व्यक्ति के साथ किसी-न-किसी रूप में जुड़ी ही रहती हैं और समय-वे-समय याद आती रहती हैं। कुछ यादें भुलाने से भी नहीं भुलाई जाती। वक्त बहुत-सी यादों को अपनी थपेड़ों से मिटा डालता है, लेकिन मीठी और मनमोहक यादें हमेशा समयानुसार स्मरण हो ही जाती हैं, जिनमें हमारी सभ्यता-संस्कृति भी जुड़ी होती है। संग्रह की अधिकतर कविताओं में जीवन का सार है, जिसे कवयित्री ने अपनी कविताओं के माध्यम से चित्रित किया है। कवयित्री जीवन की मीठी और मनमोहक यादों को समय के धागों में पिरोकर अपनी कविता "फागुन की मीठी धूप" के माध्यम से लिखती हैं-

अधखिली धूप में अंगड़ाई ले/ पैर पसारें विपुल धूल आंगन में
 पौष, माघ जाड़े से थे बेहाल/ फागुन की मीठी धूप पधारी आज।
 मेथी-मूली, आलू-गोभी के परांठे/ उन पर रख ताजे मक्खन के पेड़े
 खाएं अचार की फाँक लगाकर/ फागुन की मीठी धूप में बैठा आज।

उम्रों की गवाह बूढ़ी नानी-दादी/बदन पर ओढ़ेरंगीली फुलकारी

बैठा अँगनाघर भर से बतियाती/फागुनी धूप में बैठ आजा

नियतिका नियम है परिवर्तन जो आया है वह जाएगाभी संसार में स्थाई अस्तित्व किसी का भी नहीं। मनुष्य, पशु, पक्षी, पेड़, पौधे, जीव-जंतुओं, कोई पदार्थ, कोई भी हो स्थाई नहीं, लेकिन मनुष्यका स्वाभाव रहा है कि वह सांसारिकता के इस रहस्य जानते हुए भी अनजान बन जाता है। क्षणभंगुर की सत्यताको जानते हुए भी वह भूल जाता है। कवयित्री अपनी कविता “स्मृति-दंश” के माध्यम से इसी सत्यता और मनुष्य की प्रवृत्ति के संबंध में अपने विचार व्यक्त करते हुए लिखती हैं-

देखते ही देखते/जो थानहीं रहा/ क्षण-भंगुर!/ लपटों का अम्बार

कालिमा ओढ़/ धुएँ में गुम/ बिखरता चला गया/ जुड़ेतिनकों का

कतरा-कतरा/ जलने का शोर/ पार्थिव मिटकर/ अपार्थिव स्मृति दंश

का नवरूप पाकर/ आत्मा में चुभ गया। पृ ९८

भारत की धरती अपने सपूतों से विहीन होती जा रही है। पंजाब के कई क्षेत्र तो बिलकुल खाली पड़े हैं। लोग विदेशी सभ्यता-संस्कृति में रच-बसकर अपने लोगों को एवं अपने देश को भुलाकर पलायन कर रहे हैं। इसी पीड़ा को कवयित्री ने अपनी कविता “गूँज” के माध्यम से बयान किया है। विदेश जाकर बच्चे माँ-बाप को भूल जाते हैं और एक खत तक भी नहीं लिखते। माँ-बाप रात-दिन उनके आने की प्रतीक्षा में ही रहते हैं। एक माँ की अपने पुत्र को मिलने की पीड़ा कविता में स्पष्ट हुई है। संबंधों की इस संवेदनहीनता को कवयित्री अपनी कविता के माध्यम से व्यक्त करती हुई लिखती हैं-

देश बेगाना लोग बेगाने/ अपना था तू बेगाना क्यों हुआ

जिस्म लहू का हर कतरा सांझा/ रंग तोलाल ही था/ सफेद क्यों हुआ?

ढेरों खत डाक में आते थे वहाँ से/ तेरी ही कलम की स्याही सूख गई

सांझ-सवेरे लोग आते हैं वतन/ माटी जले! तेरा जहाज उड़ता नहीं।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि “दरीचों से झाँकती धूप” कविता संग्रह प्रकृति एवं मानव जीवन के रिश्तों का ऐसा कैनवस है जिसमें कवयित्री ने विविध रंग उकेरे हैं। कवयित्री की भाषा-शैली बहुत ही सुदृढ़ एवं परिपक्वता लिए हुए है। संस्कृतनिष्ठ एवं उर्दू-फारसीयुक्त मिश्रित शब्दावली के प्रयोग के कारण पाठकों को कविताओं का भाव समझने हेतु थोड़ी-सी मेहनत करनी ही पड़ती है। उम्दा बिम्बों-प्रतीकों का सहज प्रयोग कविता में स्पष्ट रूप से दिखाई देता है। कहीं-कहीं मुहावरे-लोकोक्तियों का भी प्रयोग कविताओं में देखने को मिलता है। संग्रह की बहुत-सी कविताएँ नवगीत की तर्ज पर भी लिखी गई हैं। वीणा विज की कविताओं में श्रृंगार वर्णन, प्रकृति चित्रण, बंधुता की भावना, अनैतिकता का विरोध, परिवेश, समाज एवं संबंधों के प्रति चिंता तथा ईश्वर के प्रति आस्था के स्वर सुनाई देते हैं। अतः कहा जा सकता है कि कवयित्री वीणा विज ‘उदित’ एक जागरूक चितेरी कवयित्री हैं और उनका कविता संग्रह “दरीचों से झाँकती धूप” प्रकृति एवं मानव जीवन के रिश्तों का ऐसा कैनवस है जिसमें इन्हें साफ-साफ निहारा जा सकता है।

- वीणा विज उदित, दरीचों से झाँकती धूप, नयी दिल्ली, स्वराज प्रकाशन, 2019, पृष्ठ 21
- वही, पृष्ठ-23
- वही, पृष्ठ-2
- वही, पृष्ठ-29
- वही, पृष्ठ-31
- वही, पृष्ठ-33
- वही, पृष्ठ-35-36
- वही, पृष्ठ-46
- वही, पृष्ठ-56

- वही, पृष्ठ-58
- वही, पृष्ठ-68
- वही, पृष्ठ-70
- वही, पृष्ठ-73
- वही, पृष्ठ-74
- वही, पृष्ठ-80
- वही, पृष्ठ-84
- वही, पृष्ठ-98
- वही, पृष्ठ-106

संस्मरण विधा और महादेवी वर्मा का स्थान

डॉ. पूनम सूद

एसोसिएट प्रोफेसर, हिन्दी विभाग
श्री वेंकटेश्वर कॉलेज, दिल्ली विश्वविद्यालय।

साहित्य मानव मन की सहज अभिव्यक्ति है। रोजमर्रा के जीवन में एक आम व्यक्ति के लिए प्राण वायु का उच्छ्वासन जितना सहज है साहित्यकार के हृदय में उत्पन्न भाव उसी प्राण वायु की भाँति ही उच्छ्वासित होते हैं। सहृदय होने के कारण वह मात्र अपने ही नहीं अपने परिवेश में उपस्थित प्रत्येक प्राणी के अमूर्त भावों को भी शब्दों में मूर्तिमान करता चलता है। और महज संयोग से एक व्यक्तित्व में कविरूप, चित्रकाररूप, गद्यकाररूप और मातृत्वरूप का भी समानवय हो जाए उस समीकरण से जो निम्न होता है उसे महादेवी की संज्ञा दे दी जाए, तो अनुपयुक्त नहीं होगा।

हिन्दी के छायावादी, रहस्यवादी युग की प्रतिनिधि के रूप में महादेवी वर्मा का नाम सर्वोपरि हैं। कवयित्री होने से पहले वह एक संवेदनशील व्यक्तित्व हैं, जिसमें उनके व्यक्तित्व के विविध आयाम आकर समाहित हो जाते हैं। उनका काव्य जितना आत्मनिष्ठ है, गद्य उतना ही सामाजिक निबन्ध का रूप जितना चिन्तनपरक है संस्मरणात्मक, रेखाचित्रकार के रूप में समाज के पीडित वर्ग के प्रति अत्यधिक कारुणिक। इसलिए महादेवी जी को जानने के लिए उनके कवयित्री रूप से अतिरिक्त उनके व्यक्तित्व व साहित्यकार रूप से परिचित होना अतिअनिवार्य है।

महादेवी वर्मा (1907-1987)

महादेवी वर्मा का जन्म उत्तरप्रदेश के फर्रुखाबाद जिले में होली के दिन 1907 ई. में हुआ। इनकी आरंभिक शिक्षा घर पर ही हुई और गैर पांपरिक रूप से हुई जिसमें घर पर ही एक पंडित, एक मौलवी, एक ड्राइंग टीचर और संगीत शिक्षक पढ़ाने के लिए नियुक्त किए गए। चौदह वर्ष की अल्प आयु में इनका विवाह हो गया इसके बाद इनकी शिक्षा विधिवत् रूप से प्रयाग में हुई और इन्होंने सन् 1933 में दर्शनशास्त्र में एम.ए. की परीक्षा उत्तीर्ण की। ब्रजभाषा में आरंभिक कविताएँ लिखी। परन्तु शीघ्र ही खड़ीबोली हिन्दी में लिखने लगी और इस क्षेत्र में महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त कर लिया।

हिन्दी साहित्य के छायावाद युग की प्रमुख आधार स्तंभ के रूप में प्रख्यात महादेवी वर्मा मूल रूप से कवयित्री हैं। महादेवी कविताओं में आरंभ से ही विस्मय, जिज्ञासा, व्यथा और आध्यात्मिकता के भाव मिलते हैं।

उनकी समस्त रचनाएँ मुक्तक रूप में हैं। उनके गीत, छंद, लय, स्वर, ताल आदि की दृष्टि से गेय होने के साथ प्रवाहपूर्ण भी हैं। अभिव्यक्ति के जितने कोण, प्रेम संबंधों की जितनी सहज आवेगपूर्ण और आकर्षक मुद्राएँ महादेवी वर्मा के गीतों में मिलती हैं उतनी अन्यत्र दुर्लभ हैं। गेयता और प्रभावान्विति की दृष्टि से उनकी भाषा और शब्द संयोजन सौष्ठवपूर्ण होने के साथ भाव सम्प्रेषण में भी पूर्ण हैं। छायावादी काव्य की जिन विशेषताओं का उल्लेख आलोचक वर्ग प्रायः करता रहता है वह महादेवी जी के काव्य में सहज ही उपलब्ध हैं। जैसे कल्पना की गहराई, अनुभव की मार्मिकता और पूर्णता, नवीन तथा सर्वथा मौलिक अप्रस्तुत विधान की योजना, लय, स्वर, ताल, ध्वनि आदि का सन्तुलित संयोजन, बाह्यार्थ निरूपक स्थूल विषयों की उपेक्षा तथा सूक्ष्म चिन्तन योग्य विषयों का समावेश महादेवी के काव्य में उपलब्ध होता है। महादेवी जी काव्य को साहित्य की उपलब्धि मानती हैं। वह कहती हैं, 'काव्य या कला का सत्य जीवन की परिधि में सौंदर्य के माध्यम द्वारा व्यक्त अखण्ड सत्य है।'

‘दीपशिखा की भूमिका, पृ.6

महादेवी का गद्य साहित्य भी कम महिमामय नहीं हैं। उनके चिन्तन के क्षण, स्मरण की घड़ियाँ तथा अनुभूति और कल्पना के पल गद्य साहित्य में भी साकार हुए हैं। उनकी आस्था उनकी तोष, उनकी उग्रता तथा संयम, शालीनता और दृष्टि की निर्मलता ने मिलकर उनके विचारात्मक गद्य को हिन्दी का गौरव बना दिया।

काव्य संग्रह:

नीहार (1930), रश्मि (1932), नीरजा (1935), सांध्यगीत (1936), यामा (1940), दीपशिखा (1942) गद्य साहित्य: अतीत के चलचित्र (1941), स्मृति की रेखाएँ (1943), मेरा परिवार (1972), (रेखाचित्र) पथ के साथी (1956) (संस्मरण) सम्भाषण (1975) (भाषण)। शृंखला की कड़ियाँ (1942), क्षणदा (1957), साहित्यकार की आस्था तथा अन्य निबन्ध (1964), भारतीय संस्कृति के स्वर (1948), संकल्पिता (1968) (निबन्ध संग्रह)

पुरस्कार :

‘नीरजा’ पर सेक्सरिया पुरस्कार, स्मृति की रेखाएँ पर द्विवेदी पदक, मंगलाप्रसाद पारितोषिक पुरस्कार, उत्तरप्रदेश सरकार का विशिष्ट पुरस्कार, ‘यामा’ पर ज्ञानपीठ पुरस्कार।

“भारत की किसी भी भाषा में ऐसा गद्य लिखने वाला कोई नहीं जैसी महादेवी वर्मा”

“भारत की किसी भी भाषा में ऐसा गद्य लिखने वाला कोई नहीं जैसी महादेवी वर्मा फिर महादेवी का गद्य किसी क्षेत्र विशेष तक भी सीमित नहीं है। संस्कृति, देश, भाषा, साहित्य समाज, नारी जीवन, राष्ट्रीयता सब कुछ तो नापा है महादेवी की लेखनी, ने। ऐसा कोई भी विषय नहीं जिस पर महादेवी की दृष्टि न पड़ी हो। उस पर उनकी कलम ने चली हो।

उपर्युक्त कथन से साफ दृष्टिगत है कि साहित्य की दोनों शैलियों पर समानाधिकार रखने वाली महादेवी का गद्य पद्य की तुलना में कहीं भी उपेक्षित नहीं रहा। वह स्वयं स्वीकार करती हैं कि विचार के क्षणों में मुझे गद्य लिखना ही अच्छा लगता है, क्योंकि उसमें अपनी अनुभूति ही नहीं, बाह्य परिस्थितियों के विश्लेषण के लिए भी पर्याप्त अवकाश रहता है। इसलिए गद्य लेखिका के रूप में वह समाज से जुड़ती हैं और कवियत्री के रूप में स्वयं से या अपने इष्ट से वह कविता में जितनी व्यक्तिपरक है गद्य साहित्य में उतनी ही सामाजिक। यह विशेष रूप से लक्षित होता है कि उनका, गद्य भी उनकी काव्यात्मकता से ही समृद्ध हुआ है। इस भावुकता और सरसता ने उसे अधिक

प्रवाहमय और ललितपूर्ण ही बनाया है।

छायावाद की प्रसिद्ध कवयित्री होते हुए भी वह केवल कल्पना, प्रेम, स्वच्छंदता के अंतरिक्ष में ही ऊँची उड़ान भरती नजर नहीं आती अपितु वह अपने युग की कठोर भूमि पर भी उनके पैर मजबूती से जमे हुए हैं। कवि रूप से भिन्न उनका चिन्तक रूप जीवन का गहरा दर्शन लिए दार्शनिक रूप, उपेक्षितों के प्रति कारुणिक रूप, और परिवेश के प्रति व्यापक रूप से सजग रूप एक साथ परिलक्षित होते हैं। दरअसल गद्य लिखना महादेवी जी के सामने एक अनिवार्य आवश्यकता थी उस युग की, जब समाज सभी प्रकार की समस्याओं से घिरा हुआ था। यहाँ यह भी कहा जा सकता है कि 'भारतेन्दु हरिश्चन्द्र उनके सामने अपने आदर्श साहित्यकार रूप में उपस्थित थे।

महादेवी साहित्य समय (सं.) निर्मला जैन, ऑकार शरद, पृ.

इसलिए यदि उन्हें समाज की जाति, भाषा, संस्कृति, नारीदुर्दशा और हाशिए के वर्ग की समस्याओं का खुला चित्रण प्रस्तुत करना था तो वह गद्य के माध्यम से ही संभव था। गद्य में महादेवी की साहित्य सर्जना प्रमुख रूप से 1941 ई. से बीसवीं शताब्दी के अंतिम दशक के आरंभ तक मानी जा सकती है। जिसके अन्तर्गत आने वाले समस्त गद्यकारों के साहित्य पर विचार करना तो संभव नहीं परन्तु उस समय के प्रमुख गद्यकारों की व गद्य शैलियों की चर्चा इसलिए अनिवार्य है कि यह जाना जाए कि जिस समय वह गद्य-सृजन कर रही थी, वह परिवेश कैसा था और उस पथ के साथी कौन-कौन थे। इस युग के साहित्यकारों में तथा उनकी सृजित गद्य विधाओं में नाटक, कहानी, उपन्यास, निबंध, आलोचना आदि क्षेत्र तो पूर्णतः चरम की ओर पूरी गम्भीरता व सामर्थ्य के साथ बढ़ते ही गए। इनके महादेवी के समकालीन गद्यकारों में नाटक के क्षेत्र में महाकवि जयशंकर प्रसाद का स्थान सर्वोपरि है। छायावाद के आधार स्तम्भों में से एक प्रसाद के नाटक सांस्कृतिक एवं साहित्यिक दृष्टि से हिन्दी में अपना महत्व रखते हैं। उनकी कवि भाषा ने गद्यभाषा को भी परिमार्जित, परिष्कृत, संस्कृतनिष्ठ होते हुए भी सरसता व भावप्रवणता प्रदान की। कहानी 'सरस्वती' में छपी इन्दुमती से शुरू होकर प्रेमचंद युग में निखरती. संवरती नई कहानी आन्दोलन के बाद तक के पड़ावों को बेधड़क पार करती चलती गई। यहाँ भी प्रसाद जी का नाम साहित्यिक और ऐतिहासिक दृष्टि से कहानी लेखन करने वालों में सर्वप्रथम ही है।

उपन्यास विधा ने भी महादेवी जी के जीवनकाल में ही अपनी आरंभिक अपरिपक्व स्थिति को पार कर निरन्तर प्रौढ़ता और पूर्णता प्राप्त करने में स्वयं को प्रयासरत रखा। यहाँ भी प्रेमचंद के पश्चात् जयशंकर प्रसाद कमजोर तो नहीं पर कमतर भी नहीं है। महादेवी के पथ के साथी सियारामशरण गुप्त जी भी यहाँ अपना उल्लेखनीय स्थान रखते हैं।

निबन्ध : भारतेन्दु युग से शुरू होकर निबन्धलेखन महादेवी जी को भी अपनी धारा में आबद्ध करता चलता है। प्राचीन संस्कृत तथा प्राकृत साहित्य से मुक्त हो। जीवन, समाज, नारी और सामान्य की उपस्थिति नजर आती हैं। बहुत सारी बातें जो कवि कविता के माध्यम से नहीं कह सकता, गद्य में कहता है। जब गद्य लेखन की सुविधा नहीं थी या कम थी, तब की बात दूसरी है किन्तु आधुनिक युग में अनेक काव्यांदोलन काव्य में अवतरित तो हुए अवश्य, लेकिन उन्हें चिंतन की यथार्थ आधार भूमि गद्य में ही मिली। इसलिए प्रत्येक कवि के गद्य लेखक को एक प्रकार से उसके काव्य की पुष्टि करने वाले काव्येतर लेखन के रूप में देखना होता है।

श्रृंखला की कड़ियाँ 'अपनी बात' प. 15 उपरोक्त कथन से स्पष्ट है कि महादेवी जी को गद्यकार रूप को जाने बिना उनका साहित्यिक परिचय अधूरा रह जाता है। भाव ही नहीं भाषा की दृष्टि से जिस परिनिष्ठित गद्य का सृजन उन्होंने किया, उससे गद्य अपने शैशव रूप से निकल नवनिर्मित होता हुआ गम्भीर व विकसित रूप की यात्रा तय करने लग गया था। उनका गद्य साहित्य उनका एक प्रबुद्ध विचारकरूप प्रस्तुत करता है। उनके निबन्ध उनकी

व्यापक तथा गहन अनुभूति, समन्वयात्मक चिंतनमनन और जीवन-दर्शन की अभिव्यक्ति है।

साहित्यकार की आस्था तथा अन्य निबन्ध और 'क्षणदा'

ये दो निबन्ध संग्रह उनकी दो विशिष्ट रचनाएँ हैं। पहले संग्रह में यदि व्यक्तिनिष्ठ है तो दूसरे में विषयनिष्ठ है। निबंध की अनिवार्य शर्त 'विचार की कसौटी पर दोनों ही संग्रह पूरे उत्तरते हैं। साहित्यकार की आस्था के आठ विचार प्रधान निबंध हैं 1. साहित्यकार की आस्था, 2. काव्यकला, छायावाद, रहस्यवाद, गीतिकाव्य, यथार्थ और आदर्श, सामयिक समस्या तथा, हमारे वैज्ञानिक युग की समस्या।

इस संग्रह में महादेवी जी ने वर्तमान युग, जीवन तथा वैश्विक परिस्थितियों के परिप्रेक्ष्य में हिन्दी के काव्य साहित्य तथा अन्य कलाओं को भी परवर्तन की गंभीर प्रयास किया है।

'क्षणदा' निबन्ध संग्रह की भूमिका अपनी बात में स्वयं को व्यक्त करते हुए लिखती हैं, 'क्षणदा' में मेरे कुछ चिन्तन के क्षण हैं। इनमें न तर्क की प्रक्रिया है और न किसी जटिल समस्या को सुलझाने के निमित्त प्रस्तुत समाधान। 'संगीत थम जाने पर गायक जैसे औरों के वाद्य तथा अपने गीत की संगति पर विचार करने लगता है। वैसे ही इनमें मेरे विचार, भाव की सीमा रेखा पर स्थित हैं। क्षणदा के बारह निबन्धों में हैं करुणाय का संदेशवाहक कला और हमारा चित्रमय साहित्य', 'हमारा देश और राष्ट्रभाषा, साहित्य और साहित्यकार। इनमें चार निबंध इनके मेरे प्रिय संभाषण' के अन्तर्गत भी संकलित हैं। सुदई दो रानी, डोरा दो रानी, से महादेवी जी के संस्मरणात्मक निबन्धों की यात्रा शुरू हो जाती है। यात्रा संबंधी इस संस्मरणात्मक निबंध में अपनी बद्रीनाथ की यात्रा का हृदयग्राही विवरण प्रस्तुत करती हैं। हिमाच्छादित पर्वत श्रृंखलाओं के बीच स्थित वह देवस्थान युग-युगों से तीर्थ यात्रियों तथा सैलानियों को लुभाता रहा है।

'क्षणदा - महादेवी भारतीभण्डार, लीडरप्रेस, इलाहाबाद प्रथम संस्करण, संवत् 2013 पृ. 6

आज बद्रीनाथ की वर्तमान त्रासदी को देखते हुए महादेवी जी की उस सूक्ष्म पर्यवेक्षण की दृष्टि और आलोचनात्मक विवेक से वहां की स्थिति देख समझ कर की गई पंक्तियाँ मानो भविष्यवाणी की तरह सच हो गई। वे तब लिखती हैं कि निबंध में कि "बद्रीनाथ हमारा ऐतिहासिक तीर्थस्थान है, परन्तु असंख्या यात्रियों में से दो चार ने भी कभी इसकी दुर्व्यवस्था के कारणों पर विचार किया होगा, ऐसा विश्वास नहीं होता।" ग्राम गंदा है, मन्दिर टूटा जा रहा है और तप्त कुंड की ओर अलकनंदा की धारा बढ़ती आ रही है। संभव है किसी दिन यह पवित्र और ऐतिहासिक नगरी केवल पुरातत्व वेताओं की खोज का विषय रह जावे।

समय ने इसे सच कर दिया मानो महादेवी जी के संस्मरण और रेखाचित्र साहित्य पर विस्तारपूर्वक बात करने से पहले उनकी नवीन गद्य विधाएं पर भी दृष्टिवलोमन अनिवार्य हैं। स्मारिका महादेवी साहित्य भाग-2 के अन्तर्गत उन्होंने कुछ राष्ट्रपुरुषों का स्मृत्यकन किया है, जिनमें गांधीजी, जवाहर भाई, राजेन्द्र बाबू और संत राजपि पुरुषोत्तम दास टंडन जी हैं।

सम्पादकीय लेख चाँद पत्रिका के निःशुल्क संपादन के साथ ही शुरू हो गया था। प्रयाग विश्वविद्यालय से 1932 में संस्कृत में स्नातकोत्तर उपाधि पाने और महिला विद्यापीठ की प्रधानाचार्य बनने के साथ ही। इसके अतिरिक्त उनकी काव्य-कृतियाँ और गद्य ग्रन्थों में लिखित प्रस्तावनाएँ 'संकल्पिता' में संग्रहित हैं।

मेरे प्रिय संभाषण भी गद्य लेखन में अनूठे योगदान के रूप में रखे जा सकते हैं। 13 विभिन्न स्थानों पर दिए गए भाषणों में शिक्षा का उद्देश्य मातृभूमि देवोभवः भाषा

*क्षणदा पृ. 20

का प्रश्न, हमारा देश और राष्ट्रभाषा साहित्य और साहित्यकार, साहित्य, संस्कृति और शासन, नवीन दशक में महिलाओं का स्थान, कला और हमारा चित्रमय साहित्य, हिन्दी की सहोदरा मराठी, हिन्दी पत्र जगत एक दृष्टि, हिन्दी रंगमंच 1. हिन्दी रंगमंच-2. करुणा का संदेश वाक।

चाहे वह स्वयं इन्हें साहित्य की श्रेणी में रखने में संकोच करती है, परन्तु पाठकों को श्रोता रूप में भले ही न सुनने को मिला हो परन्तु पाठक के रूप में यह साहित्य उनके समक्ष प्रस्तुत हैं।

विभिन्न विद्वानों ने इस संबंध में अपनी जो परिभाषाएँ सामने रखी हैं उनमें कुछ सामने रखी जा सकती है बाबू गुलाबराय इस संबंध में लिखते हैं, “संस्करण जीवनी साहित्य के अन्तर्गत आते हैं, वे प्रायः घटनात्मक होते हैं किन्तु वे घटनाएँ सत्य होती हैं और साथ ही चरित्र की परिचायक भी। उनमें थोड़ा चटपटेपन का भी आकर्षण रहता है। जहाँ एक बात स्पष्ट है कि जिन अनुभवों व घटनाओं में सरसता और सजीवता रहती है वहीं लम्बे समय तक स्मृतियों में जीवित रह पाती है। वह अनुभूतियाँ जो अधिक भावप्रवण होती हैं वहीं चिरकाल तक संचित हो पाती हैं। डॉ. त्रिगुणायत इस पक्ष को स्पष्ट करते हुए संस्मरण की व्याख्या इस प्रकार करते हैं, “भावुक कलाकार जब अतीत की अनन्त स्मृतियों में से कुछ रमणीय अनुभूतियों को अपनी कोमल कल्पना अनुरंजित कर व्यंजनामूलक संकेत शैली में अपने व्यक्तित्व की विशेषताओं से

‘काव्य के रूप, बाबू गुलाब राय पृ. 240

विशिष्ट बना कर रोचक ढंग से यथार्थ रूप में व्यक्ति करता है, तब उसे संस्मरण कहते हैं।

नाटक, उपन्यास कहानी, आलोचना, निबंध, साहित्य के अतिरिक्त गद्य की आधुनिकता विधाएँ भी साहित्य के विराट फलक पर स्थापित हो चुकी हैं। जिनमें रेखाचित्र, संस्मरण, सम्पादकीय लेख, भूमिका, प्रस्तावना व्यंग्य, जीवनी, रिपोर्टाज, डायरी शैली इत्यादि रखी जा सकती हैं। भारतेन्दु युग में प्रथम चार मुख्य विधाएँ परिपक्वता की तरफ तेजी से बढ़ रही थी। परन्तु छायावाद युग के अवधि काल में नवीनतम गद्य विधाएँ का शैशव, बाल्यकाल और निकासकाल एक अत्यधिक शीघ्रता से हुआ।

महादेवी का संस्मरण गद्य चरणसखी शर्मा, पृ. 3

नलिन विलोचन शर्मा की इतिहास : दार्शनिक दृष्टि

डॉ. नीना मितल

एसोसिएट प्रोफेसर, हिन्दी विभाग
प्रेम चंद मारकंडा एस डी कॉलेज फॉर वूमेन, जालंधर।

सार

हिन्दी साहित्य में नलिन विलोचन शर्मा का स्थान उनकी अनूठी इतिहास-दार्शनिक दृष्टि और साहित्यिक चिंतन के कारण विशिष्ट है। उन्होंने साहित्य और इतिहास को केवल परंपरा और विचारों के संग्रह के रूप में नहीं देखा, बल्कि उसे एक ऐसी प्रक्रिया माना जो समाज, संस्कृति, और मानव विकास को प्रभावित करती है। उनके विचारों में इतिहास और दार्शनिकता के साथ साहित्य की अंतर-क्रिया का गहन अध्ययन मिलता है। यह शोध पत्र नलिन विलोचन शर्मा की इतिहास-दार्शनिक दृष्टि का विश्लेषण प्रस्तुत करता है।

कुंजीवत शब्द :

साहित्य, इतिहास, दर्शन, मितकथन, परम्परा

नलिन विलोचन शर्मा का परिचय नलिन विलोचन शर्मा का जन्म 1916 में हुआ था। वे न केवल एक साहित्यकार थे, बल्कि साहित्यिक आलोचक, संपादक, और विचारक भी थे। उनकी रचनाएँ आधुनिकता, परंपरा, और दार्शनिक दृष्टिकोण के बीच पुल का काम करती हैं। उन्होंने हिन्दी साहित्य को एक नई दिशा देने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। उनकी आलोचना शैली में तर्क और विश्लेषण की गहराई स्पष्ट दिखती है।

इतिहास-दार्शनिक दृष्टि का अर्थ

इतिहास-दार्शनिक दृष्टि से तात्पर्य यह है कि इतिहास को केवल घटनाओं की श्रृंखला के रूप में न देखकर, उसमें छिपे हुए कारणों, विचारधाराओं, और समाज के मनोविज्ञान को समझा जाए। यह दृष्टि न केवल अतीत के अध्ययन तक सीमित होती है, बल्कि वर्तमान और भविष्य की दिशा तय करने में भी सहायक होती है।

नलिन विलोचन शर्मा की दृष्टि के प्रमुख तत्व

1. इतिहास और साहित्य का संबंध

नलिन विलोचन शर्मा के अनुसार, साहित्य और इतिहास एक-दूसरे के पूरक हैं। साहित्य में समाज के यथार्थ,

संघर्ष, और परिवर्तनों की छवि होती है, जबकि इतिहास इन परिवर्तनों के कारणों और परिणामों का अध्ययन करता है। शर्मा जी का मानना था कि साहित्यकार को इतिहास से प्रेरणा लेकर अपने समय की समस्याओं को उजागर करना चाहिए।

2. समाज और संस्कृति का अध्ययन

नलिन विलोचन शर्मा ने साहित्य को केवल रचनात्मक अभिव्यक्ति नहीं माना, बल्कि इसे समाज और संस्कृति का दर्पण समझा। उनके अनुसार, किसी भी युग का साहित्य उस समय की संस्कृति, राजनीति, और समाज की मनोवृत्तियों को समझने का माध्यम होता है।

3. परंपरा और आधुनिकता का समन्वय

नलिन विलोचन शर्मा की दृष्टि में परंपरा और आधुनिकता के बीच संतुलन होना चाहिए। उन्होंने परंपरा को केवल अतीत की विरासत के रूप में नहीं देखा, बल्कि उसे समय के साथ विकसित होने वाली प्रक्रिया माना। वे मानते थे कि साहित्य में परंपरा और आधुनिकता का समन्वय ही उसे प्रासंगिक बनाता है।

4. वैचारिक स्वतंत्रता

शर्मा जी की आलोचना में वैचारिक स्वतंत्रता की महत्वपूर्ण भूमिका रही। उन्होंने साहित्यिक मूल्यांकन में किसी भी पूर्वाग्रह से बचने का प्रयास किया। उनके अनुसार, साहित्य की आलोचना करते समय न केवल साहित्यिक मानदंडों का पालन किया जाना चाहिए, बल्कि उसमें छिपे हुए विचारों और दृष्टिकोणों का भी अध्ययन आवश्यक है। नलिन विलोचन शर्मा का साहित्येतिहास दृष्टिकोण नलिन विलोचन शर्मा ने हिन्दी साहित्य के इतिहास को केवल कालक्रम के आधार पर वर्गीकृत करने की परंपरा से हटकर, उसे वैचारिक प्रवृत्तियों और सामाजिक संदर्भों के आधार पर देखने का प्रयास किया। उन्होंने साहित्य के विकास को उस समय की सामाजिक, राजनीतिक, और सांस्कृतिक परिस्थितियों से जोड़ा।

उनके अनुसार, साहित्य के इतिहास को समझने के लिए निम्नलिखित बिंदुओं पर ध्यान देना आवश्यक है:

1. समय की समस्याएँ और साहित्य

हर युग की अपनी समस्याएँ होती हैं, और साहित्य उस समय की समस्याओं का समाधान खोजने का प्रयास करता है। शर्मा जी ने साहित्यिक इतिहास को समझने के लिए उस समय की सामाजिक और राजनीतिक समस्याओं का विश्लेषण किया।

2. साहित्यिक प्रवृत्तियों का विश्लेषण

उन्होंने साहित्य को प्रवृत्तियों के आधार पर वर्गीकृत किया। उनके अनुसार, साहित्यिक प्रवृत्तियाँ केवल रचनाकारों की व्यक्तिगत सोच नहीं होतीं, बल्कि उस समय के समाज की सामूहिक सोच को व्यक्त करती हैं।

3. साहित्य और विचारधारा

नलिन विलोचन शर्मा ने साहित्य को विचारधारा से जोड़कर देखा। उनके अनुसार, साहित्यकार अपने समय की विचारधाराओं को अपने साहित्य में व्यक्त करता है। नलिन विलोचन शर्मा की प्रमुख कृतियाँ एवं ग्रंथ कृतियाँ—

दृष्टिकोण, 1947 ई०

नकेन का प्रपद्य, 1956 ई०

साहित्य का इतिहास दर्शन, 1960 ई०

कहानी संग्रह—

विष के दांत, 1951 ई०

सत्रह असंगृहित कहानी संगृह, 1960 ई०

सम्पादित ग्रन्थ

लोक कथा कोश, लोक साहित्याकार

नलिन विलोचन शर्मा ने अनेक ग्रंथों की रचना की, जिनमें उनकी इतिहास-दार्शनिक दृष्टि स्पष्ट झलकती है। उनके प्रमुख ग्रंथ हैं:

1. 'परंपरा का मूल्यांकन' इस ग्रंथ में उन्होंने परंपरा और आधुनिकता के बीच संतुलन की बात की।
2. 'साहित्य और इतिहास' इस ग्रंथ में साहित्य और इतिहास के संबंधों पर गहन विचार किया गया है।
3. 'समीक्षा और साहित्य' इस में उन्होंने साहित्यिक समीक्षा के सिद्धांतों पर चर्चा की।

नलिन विलोचन शर्मा की दृष्टि का प्रभाव

नलिन विलोचन शर्मा की दृष्टि ने हिन्दी साहित्य को एक नई दिशा दी। उनके विचारों ने साहित्यिक आलोचना को केवल रचनाओं के मूल्यांकन तक सीमित नहीं रखा, बल्कि उसे व्यापक सामाजिक और ऐतिहासिक संदर्भ जोड़ा। उनके द्वारा प्रतिपादित इतिहास-दार्शनिक दृष्टि ने साहित्यकारों और आलोचकों को नए दृष्टिकोण से सोचने के लिए प्रेरित किया।

निष्कर्ष

नलिन विलोचन शर्मा की इतिहास-दार्शनिक दृष्टि हिन्दी साहित्य में उनके योगदान को विशिष्ट बनाती है। उन्होंने साहित्य को समाज और इतिहास के साथ जोड़कर देखा और परंपरा और आधुनिकता के बीच संतुलन बनाने पर जोर दिया। उनकी दृष्टि न केवल साहित्यिक आलोचना के लिए उपयोगी है, बल्कि वर्तमान समाज की समस्याओं को समझने और उनके समाधान खोजने में भी सहायक है। नलिन विलोचन शर्मा का साहित्यिक चिंतन हमें यह सिखाता है कि साहित्य और इतिहास के माध्यम से हम समाज की गहरी समझ विकसित कर सकते

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

- बेदी, हरमहेन्द्र सिंह, 'हिन्दी साहित्येतिहास दर्शन की भूमिका-पाश्चात्य स्रोतों का अध्ययन', दिल्ली: निर्मल पब्लिकेशनज, 2003.
- राजे, सुमन, 'साहित्येतिहास: संरचना और स्वरूप', कानपुर: ग्रंथम प्रकाशन, पु०सं० 1975
- वाण्येय, लक्ष्मी सागर, 'आधुनिक हिन्दी साहित्य', इलाहाबाद: हिन्दी परिषद, प्र०सं० 1954.
- शर्मा, आनन्द नारायण, 'हिन्दी साहित्य का इतिहास दर्शन', पटना: अनुपम प्रकाशन, प्र०सं० 1987.
- शर्मा, नलिन विलोचन, 'साहित्य का इतिहास दर्शन', पटना: बिहार राष्ट्रभाषा परिषद, प्र०सं० 1960.
- शर्मा, शिवकुमार, 'हिन्दी साहित्य का इतिहास दर्शन', ई दिल्ली: दि मैकमिलन कम्पनी ऑफ इंडिया, 1978.
- शुक्ल, रामचन्द्र, 'हिन्दी साहित्य का इतिहास', काशी: नागरी प्रचारिणी सभा, सत्रहवां सं० 2029 कोश 'हिन्दी साहित्य कोश', (संपा०) धीरेन्द्र वर्मा पत्रिका साहित्यानुशीलन, अप्रैल-जुलाई 1977, रोहतक विश्वविद्यालय, रोहतक 14

पंजाबी लोक गीतों में सामाजिक जीवन

डॉ. वन्दना शर्मा

एसोसिएट प्रोफेसर, हिन्दी विभाग एवं अन्य भारतीय भाषा विभाग
जम्मू केंद्रीय विश्वविद्यालय

सार

सामाजिक जीवन मनुष्यों के आपसी संबंधों पर निर्भर करता है और इन संबंधों की सबसे छोटी इकाई परिवार है और परिवार से होते हुए व्यक्ति की सामाजिक भूमिका तय होती है। सामाजिक सभ्यता और संस्कृति उसके जीवन का अभिन्न अंग है। इसी समाज में रहते हुए मनुष्य परस्पर संबंधों को निभाता है। लोक साहित्य पारंपरिक रूप से वह माध्यम है जिससे मनुष्य अपनी सभ्यता और संस्कृति का संरक्षण करता आया है। लोक साहित्य के कई रूपों यथा लोकगीत, लोककथाएँ, लोक नाट्य, मुहावरे, लोकोक्तियाँ आदि के माध्यम से मनुष्य सभ्यता अपने इतिहास, भावों, संबंधों, व्यवहारों, त्योहारों, को अभिव्यक्त करती है। लोक गीत सबसे प्राचीन रूप है जिसे गाकर मनुष्य अपने सामाजिक जीवन के परिदृश्यों को सँजोता है और आनंद की अनुभूति करता है। इस शोध पत्र में संपादक विक्रम सिंह घुम्न की 2006 में प्रकाशित पुस्तक 'पंजाबी लोक गीत' को आधार बनाया गया है। इसमें संग्रहित गीत पंजाबी लोक इतिहास, लोक संस्कृति, लोक त्योहारों, लोक संबंधों, लोक मान्यताओं को स्पष्ट करते हैं। इन संग्रहित लोक गीतों में चित्रित पंजाबी सभ्यता और संस्कृति को इस शोध पत्र में स्पष्ट किया गया है।

कुंजीवत शब्द :

लोक साहित्य, संबंध, मनोभाव, संस्कृति, त्योहार, मनोरंजन, अभिव्यक्त, सम्प्रेषण

लोक साहित्य किसी भी समाज का अभिन्न अंग है जो पीढ़ी दर पीढ़ी आगे बढ़ता यात्रा करता है। इसमें जहाँ समाज की सभ्यता और संस्कृति झलकती है वहीं यह मनोरंजन का भी प्रमुख साधन है। लोक साहित्य सामाजिक-पारिवारिक संबंधों को सुदृढ़ करता है। लोक साहित्य अपने भीतर समाज के कई परिदृश्यों को संजो कर रखता है। भारतीय समाज में लोक साहित्य जीवन की जिंदादिली के साथ-साथ विभिन्न परिस्थितियों, संबंधों, मनोभावों को अभिव्यक्त करता है। विभिन्न क्षेत्रों और भाषाओं के भीतर अपना-अपना लोक साहित्य परिलक्षित होता है। लोक साहित्य को हम लोक काव्य और लोक गद्य दो प्रमुख रूपों में देखते हैं। काव्य के अंतर्गत लय-ताल में गाए जाने वाले गीत इत्यादि आ जाते हैं जिससे क्षेत्र विशेष के कई बिम्बात्मक रूप हमारे सामने प्रस्तुत होते हैं।

इस शोध पत्र में संपादक बिकरम सिंह घुम्नन की 2006 में प्रकाशित पुस्तक 'पंजाबी लोक गीत' को आधार बनाया गया है। संपादक ने इस पुस्तक में 'पंजाबी लोकगीत-1' के अंतर्गत नौ शीर्षकों जन्म ते बचपन दे गीत, पेके सोहरे, रिश्ते-नाते, बिछोड़ा मिलाप, विवाह दे गीत, रुत्तौ, त्योहार ते मेले, तीयां ते तरिजन, ऐतिहासिक ते आर्थिक, छडा, और 'पंजाबी लोकगीत-2' में चार शीर्षकों गिद्दे अते बोलीयां, भंगड़े दीयां बोलीयां, दो तुकीयां या दुहरीयां बोलीयां, टप्पे को रखा है। ये संग्रहित पंजाबी लोक गीत पंजाब के जीवन की मुँह बोलती तस्वीर प्रस्तुत करते हैं। इन लोक गीतों के माध्यम से पंजाब का जन्म से मृत्यु तक का पूर्ण जीवन चक्र हमारे सामने प्रस्तुत होता है। पंजाबी समाज की विरासत में ये लोकगीत मनोरंजन के साथ-साथ उनके सम्पूर्ण जीवन की अभिव्यक्ति कर सामाजिक संबंधों को कई रूपों में प्रस्तुत करते हैं। विभिन्न पर्व-त्योहारों पर विभिन्न लोकगीत वहाँ के समाज को स्पष्ट अंकित करते हैं। बच्चे के जन्म, लड़कियों के मायके और ससुराल संबंधी विभिन्न गीत, विभिन्न ऋतुओं और त्योहारों के गीत, गिद्दा और बोलियाँ, टप्पे इत्यादि पंजाब में बहुत प्रचलित हैं। ये लोकगीत विभिन्न समयों पर गए जाते हैं जो वहाँ के लोकजीवन के कई रंगों को उजागर करते हैं।

पुत्र के जन्म के समय किस प्रकार पूरा परिवार प्रसन्नता से भर उठता है और पूरे परिवार के संबंधी विभिन्न लोकगीतों को गाकर उससे अपने संबंधों और विभिन्न क्रियाओं को भी प्रस्तुत करते हैं। निम्न उदाहरण प्रस्तुत है-

“केसरिया सरदारा वे होलर
ऐस मुंडे दी नानी आवेगी
टपदी आवेगी, ढोल वजाऊंदी आवेगी” 1

इसी तरह से लोकगीत में सभी संबंधों और नातेदारों की प्रसन्नता का चित्रण होता है। दादी, मासी, बुआ इत्यादि की खुशी का कोई ठिकाना नहीं रहता। बालक के जन्म के साथ ही उसे सुलाने के लिए लोरियों का गायन भी प्रचलित है जिससे बालक को सुलाने के प्रयास किए जाते हैं-

“सौं जा काका तूँ, तेरे बोदे लड गई जूँ
कडून वालीयाँ मासीयाँ, कडाउन वाला तूँ” 2

बालक के जन्म से परिवार में खुशियों का उमड़ आना स्वाभाविक ही है इसलिए लोकगीतों के माध्यम से इन खुशियों का प्रकटीकरण होता है जिससे संबंधों की प्रगाढ़ता को भी बल मिलता है। लोकगीतों में बेटी के जन्म, पालन-पोषण और विवाह इत्यादि को लेकर भावुकता से भरे भाव मिलते हैं। बेटी को पराया धन मानकर बाबुल के द्वारा पास न रख पाने की विवशता हो या बेटी के प्रति बाबुल का प्यार हो ये सभी भाव लोकगीतों में प्रस्तुत होते हैं। पिता किस प्रकार बेटी का संबंध योग्य वर से जोड़ देने के बाद भी भाग्य की बात करता है जिसमें उसकी चिंता भी झलकती है-

“मुंडा पंजीयां पिंडां दा पटवारी
अगों तेरे भाग बच्चीए” 3

दूसरी तरफ एक बेटी के मन के भाव भी लोकगीतों में अभिव्यक्त हुए हैं। विवाह के योग्य आयु हो जाने पर बेटी बाबुल को आह्वान करती है-

“धीयां हुंदीयां ने दौलतां बेगानीयां
हस हस तोरीं बाबला” 4

इन सम्बन्धों में प्रत्येक संबंध की अपनी अहमियत और प्रगाढ़ता है। ननद-भाभी का संबंध, भाई-बहन का संबंध, बुआ होने का भाव हृदय को आह्लाद से भर देता है। पंजाबी लोकगीतों में इन संबंधों को लेकर प्रत्येक भाव की अभिव्यक्ति हुई है जो हृदय को छूती है। बहन को भाई और भाभी से मिलने वाली छोटी से छोटी भेंट भी कितना

प्रसन्न कर देती है और बहन भाभी पर अपने भावों को इन शब्दों में लुटाती है-

“वीर मेरे ने कुड़ती दिती भाभो ने फुलकारी
नी जग जी भाभो लगें वीर तों प्यारी” 5

ये भेंट पाकर वह भाभी को भाई से भी ज्यादा प्यारी लगने की बात कह कर इस रिश्ते की प्रगाढ़ता को बताती है। भाई और भाभी के प्रति बहन का प्यार जितना अधिक है उससे भी कहीं बढ़कर वह भाई के घर बेटे के जन्म से प्रसन्न होती है और पिता के घर चाँद के जन्म लेने की बात करती है-

“वीर घर पुत्त जम्मिया
चन्द चड़िया बाप दे वेहड़े” 6

बहन के हृदय की खुशी इस गीत की पंक्तियों से स्पष्ट होती है कि वह घर से विवाह करके जाने के बाद भी भाई के घर में सदा खुशियाँ देखना चाहती है।

भाई-बहन का रिश्ता ऐसा है कि भाई-बहन मिले बिना रह नहीं सकते लेकिन जब भाई उसे ससुराल में मिलने आता है तो उसकी सास दरवाजा नहीं खोलती तो बहन भाई से दीवार फांद कर आने को कहती है-

“बहन- कोटे-कोटे आ जा वीरना
सरस चंदरी कुंडा न खोल्ले
वीर- कंदा टप्पदे भैणे चोर
मैं तेरा वीर लगदा” 7

भाई का ये कहना कि दीवार फांद कर तो चोर आते हैं भाई नहीं। बहन-भाई मिलने को आतुर हैं परन्तु जब नहीं मिल पाते तो उसकी पीड़ा भी गीतों में झलकती है।

जहाँ लोकगीतों में विभिन्न संबंधों को चित्रित किया गया है वहीं मिलने और बिछुड़ने के मनोभावों का भी भावमय चित्रण पंजाबी लोकगीतों में मिलता है। पत्नी पति से गुहार लगाती है कि कमाने के लिए विदेश मत जा बल्कि अपने देश में रहकर हल चलकर जीवन यापन कर ले-

“तेरी घरे नौकरी समझां
तूँ दूंगा वाह लै हल वे” 8

विरह की पीड़ा को अभिव्यक्त करती पंक्तियाँ देखिए-

“जद माही चल्लिया मैं खड़ी दहलीज ते
मोटे-मोटे हंजू मेरी रेशमी कमीज ते” 9

विरह का दर्द नायक-नायिका के हृदय-उद्गारों को स्पष्ट करता है। माही के घर आने को लेकर विरहनी पत्नी मन में कई प्रकार के भाव संजोती है और उसके आने की खुशी में हाथों में मेहंदी लगाने की बात करती है।

वह कहती है कि यदि उसका माही घर आ जाए तो वह हाथों में मेहंदी लगाएगी-

“मेहंदी हत्था नुं लावां मैं
आवें जे तूँ माहिया
रंग रलियां मनावं मैं” 10

विवाह के समय गाए जाने वाले गीत लड़की के हृदय के भीतर के ऊहापोह को स्पष्ट करते हैं। वह विवाह कर पति के घर जाएगी किन्तु हृदय में बाबुल के घर को छोड़ कर जाने का दर्द भी है-

“साडा चिडियां डा चम्बा वे
बाबल असां उडु वे जाना” 11

बेटी का यह कहना है कि बाबुल तेरा घर छोड़कर तेरे आँगन की चिड़िया उड़ जाएगी और उसके भाग्य का नहीं पता कि कौन से देश जाएगी अर्थात् विवाह कहाँ तय होगा यह निश्चित नहीं है। भावुकता भरे ये गीत बेटी के हृदय उद्गारों को स्पष्ट करते हैं।

प्रत्येक मास में आने वाली ऋतुओं, त्योहारों और मेलों के लिए भी पंजाबी संस्कृति में अनेकों लोकगीत मिलते हैं। चैत्र महीने की अमावस्या के लिए जाने के लिए सखियाँ उतावली हैं और एक दूसरे को चलने के लिए मनाती हैं और बदले में उनका काम करने के लिए तैयार हैं-

“चल चलिऐ चेत दी मस्या

मुंडा तेरा मैं चुक लऊँ” 12

सावन महीने में विवाहित लड़कियाँ अपने मायके आती हैं और तीयां का त्योहार मनाती हैं और इस समय पर अनेक लोकगीत गाए जाते हैं और गिद्दा (पंजाबी नृत्य) डाला जाता है। इस संबंधी अनेक गीत प्रचलित हैं जो लड़कियों के हृदय की प्रसन्नता को अभिव्यक्त करते हैं-

“सौन महीना दिन तीयां दे

पिपली पीगां पाईयां

संतों, बंतों होइयां कट्टीयाँ” 13

इस तरह तीयां के पर्व के लिए किस प्रकार लड़कियाँ इकट्ठी होकर अपनी संस्कृति को निभाती हैं और अपना बचपन फिर से जीती हैं यह स्पष्ट देखा जा सकता है।

जहाँ पंजाबी लोकगीतों में विभिन्न त्योहारों, संबंधों, विवाह इत्यादि के गीत मिलते हैं वहीं इतिहास में घटी घटनाओं पर भी लोकगीत प्रसिद्ध हैं। जिनमें ऐतिहासिक और आर्थिक लोकगीतों को देखा जा सकता है। पंजाब के लोगों के जीवन पर इन घटनाओं के प्रभाव को ये गीत अभिव्यक्त करते हैं। मुगल शासन के समय पंजाब के लोगों का जीवन अभिव्यक्त होता है-

“लै तां वे मुगलां दे बेटडे, रूपईया चाली हजार

हत्थ बन्न करदी बेनती, भैन तां लवांगा छुड़ा” 14

छड़ा (अविवाहित लड़के) के विषय में अनेक लोकगीत पंजाब में प्रचलित हैं। छड़े व्यक्ति का जीवन नीरस माना जाता है और उसके जीवन को व्यंग्यात्मक भाव से लोकगीतों में प्रस्तुत किया गया है-

“चुल्ले अग्न न घडे विच पानी

ओह घर छड़ियाँ दा” 15

विवाहित को भाग्यशाली और अविवाहित को दुर्भाग्यशाली मानकर लोकगीतों में उलाहने मिलते हैं-

“भागाँ वालियाँ दे होन मुकलावे

छड़ियाँ दा रब्ब राजी” 16

स्वतन्त्रता की पुकार और देश-प्रेम की हिलोर को भी विभिन्न लोकगीतों में अभिव्यक्ति मिली है जो हमें स्पष्ट करते हैं कि राष्ट्र प्रेम का भाव हमारी संस्कृति में सदैव सर्वोपरि है-

“सुन नी कुड़िए लाडां पालिए

तेरा देश पुकारे

गई गुलामी सूरज चढ़िया

चानन होया सारे

तूँ वी आपने फर्ज पछाणी

जो तेरे सिर भारे" 17

इस पुस्तक में प्रचलित तुकबंदी में दो तुकों में भी विभिन्न हृदय उद्गार और जीवन सत्यों को प्रकट किया गया है-

“हुसन जबानी ते मापे
तिन्न रंग नहीं लभने”
“चुन्नी रंग दे ललारिया में
मित्तरां दी पग वरगी” 18

पंजाबी लोकगीतों में गिद्दा और उसमें गाई जाने वाली बोलियाँ, भांगड़े में गाए जाने वाले गीत, दो तुकों वाले गीत और टप्पे इत्यादि भी पंजाबी लोकगीतों की शान हैं। गिद्दा में लड़कियाँ इकट्ठी होकर गीतों को धुन में गाती हैं और मिलकर नृत्य करती हैं जो पंजाबी लोकगीतों और लोकनृत्य का सबसे सुंदर रूप है जिसने देश और विदेश में पंजाबी विरसे को पहचान दिलवाई है। गिद्दे में अलग-अलग तरह की बोलियाँ गाई जाती हैं जो मनोभावों को अभिव्यक्त करती हैं-

“रल मिल सईयां होइयां कट्टियाँ, जीऊँ हिरनां दियाँ डारां
पिपलां हेठौँ लग गया मेला, आईयां सब मुटियारां” 19

भांगड़े में गाई जाने वाली बोलियाँ भी मन को मोहती हैं और व्यक्ति के भावों, समाज की स्थितियों और घटनाओं को अभिव्यक्त करती हैं-

“देश मेरे दे बांके गब्बरू
मस्त अल्हड़ मुटियारां
नच्चदे टप्पदे गिद्दा पाऊंदे
गौंदे रहंदे वारां” 20

निष्कर्ष : उपर्युक्त विवरण एवं अवलोकन से स्पष्ट है कि सामाजिक सभ्यता और संस्कृति के लोक रंग इन संग्रहित लोकगीतों में पूर्ण रूप से स्पष्ट हुए हैं। लोक गीतों में चित्रित पंजाबी सभ्यता के रूपों का मनोहर रूप पाठक को अभिभूत करता है और आज प्रकाशन के युग में किस प्रकार हम अपनी लोक संपत्ति को एकत्रित कर भावी पीढ़ी हेतु सँजोकर रख सकते हैं इसका अद्भुत उदाहरण भी प्रस्तुत हुआ है। लोक साहित्य मानव सभ्यता का महत्वपूर्ण अंग है। इसका संरक्षण और पीढ़ी दर पीढ़ी सम्प्रेषण आवश्यक है। अतः लोक गीत मनुष्य सभ्यता के अभिन्न अंग होने के साथ-साथ उसके उद्गारों की अभिव्यक्ति के प्रमुख साधन भी हैं।

संदर्भ सूची

- बिकरम सिंह घुम्नन, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-25
- बिकरम सिंह घुम्नन, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-30
- बिकरम सिंह घुम्नन, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-41
- बिकरम सिंह घुम्नन, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-41
- बिकरम सिंह घुम्नन, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-64
- बिकरम सिंह घुम्नन, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-45
- बिकरम सिंह घुम्नन, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-45
- बिकरम सिंह घुम्नन, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-82

- बिकरम सिंह घुम्न, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-84
- बिकरम सिंह घुम्न, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-88
- बिकरम सिंह घुम्न, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-103
- बिकरम सिंह घुम्न, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-148
- बिकरम सिंह घुम्न, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-155
- बिकरम सिंह घुम्न, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-162
- बिकरम सिंह घुम्न, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-166
- बिकरम सिंह घुम्न, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-168
- बिकरम सिंह घुम्न, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-262
- बिकरम सिंह घुम्न, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-274
- बिकरम सिंह घुम्न, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-171
- बिकरम सिंह घुम्न, पंजाबी लोक गीत, वारिस शाह फाउंडेशन, अमृतसर, पृष्ठ-260

कोरोजीवी कविता और नवगीत विधा का सामाजिक संघर्ष

अनिल कुमार पाण्डेय

सहायक प्रोफेसर, हिन्दी विभाग
लवली प्रोफेशनल यूनिवर्सिटी, फगवाड़ा

कोरोजीवी कविता अपनी सम्पूर्ण ईमानदारी में जन-जीवन के साथ है। यदि यह कहें कि सत्ता के तमाम साधनों-संसाधनों-माध्यमों से कहीं अधिक ईमानदार, तो अत्युक्ति न होगी। सड़कों और हॉस्पिटल आदि जगहों पर पड़ी असहाय और असमर्थ जनता के दुःख-सुख यदि कोई सुन रहा है या कह रहा है तो वह कोरोजीवी कविता है। इसके पूर्व के कई लेखों में मैं यह बात कह चुका हूँ कि मीडिया ने भी अपनी जिम्मेदारी से दूरी बना लिया है। वह या तो तांडव कर रही अथवा दिखा रही है। उससे जन-समर्थित आह्वान की अपेक्षा करना बिल्कुल हितकर नहीं है। उसका सत्ता-पक्ष में बोलना जितना अहितकर, विपक्ष-पक्ष में खड़े होना उतना हानिकारक।

विके हुए लोग मात्र व्यापार-सहयोग का आचरण करना जानते हैं, जनधर्म उनके लिए महज एक नाटक होता है। निरपेक्ष की भूमिका उसके बस की बात नहीं रह गयी है। कवि न तांडव पसंद करता है और न ही तांडव रचाने वाले को। वह न तो पक्ष के साथ खड़ा होता है और न तो विपक्ष का पक्ष बनकर 'ईमानदार' दिखने का नाटक करता है। वाद और गुट-मुक्त के सिद्धांत पर सक्रिय रहते हुए वही कहता है जो देखता और एक हृद तक जिसे भोगता भी है।

इधर नवगीत विधा ने अपनी इसी निरपेक्ष भूमिका का परिचय दिया है। यथार्थ अभिव्यक्ति की 'मांग' पर नहीं एक व्यावहारिक दृष्टि के साथ-साथ समय की जरूरत और समाज की यथास्थिति को सुधारने की आवश्यकता पर। घर में या ऑफिस में बैठकर 'कल्पना' से यथार्थ का पैमाना गढ़ने वालों के सूत्र से दूरी बनाए, इधर भूख, प्यास, दवा, ऑक्सीजन तथा दैनिक जरूरत की अन्य चीजों के अभाव को जूझते-झेलते आम आदमी के सच को उनके पास से देख रहे हैं। अपने आस-पास से रोज गुजरती अर्थियों के साथ निकलने वाली उस आवाज़ में स्वयं को देख रहे हैं, जिनका इस संसार में कोई बचा ही नहीं। न स्वप्न, न यथार्थ, न अतीत, न वर्तमान, न भविष्य। हर तरफ जिनके लिए मात्र अंधेरा है और यह दुनियादारी महज एक स्मशानघाट, उनकी वेबस आंसुओं की अभिव्यक्ति बन उन्हें नयी दुनिया के निर्माण के लिए साहस दे रहे हैं, शब्द दे रहे हैं, सहारा बन रहे हैं और हो रहे हैं साबित एक जिम्मेदार अभिभावक।

मैंने ऐसे बहुत-से लोगों को देखा है जो मीडिया की आवाज़ पर नहीं कवि और कविता के विश्वास पर एक-दूसरे की सहायता कर रहे हैं। कई ऐसे गीतकार हैं जो अब भी अपना या अपने व्यक्तिगत

सुख-सुविधा का आत्मप्रचार कर रहे हैं। उनका उल्लेख यहाँ जरूरी नहीं। न ही तो उन पर ठहरकर सोचने का अवकाश है अभी। जो जन के लिए समर्पित और उनके जीवन के लिए संघर्ष कर रहे हैं, उन कुछ नामों में, मधुकर अष्टाना, सुभाष वशिष्ठ, माधव कौशिक, रवि शंकर पाण्डेय, ओम धीरज, बृजनाथ श्रीवास्तव, जगदीश पंकज, पंकज परिमल, अजय पाठक, रवि खण्डेलवाल, मनोज जैन 'मधुर', अवनीश त्रिपाठी, राहुल शिवाय, योगेन्द्र मौर्य, चित्रांशु वाघमारे, गीता पंडित, गरिमा सक्सेना, अनामिका सिंह 'अना', आदि ने महत्त्वपूर्ण और विशेष कार्य किया है। ये कार्य संख्यात्मक न होकर गुणात्मक हैं।

इन रचनाकारों को पढ़ते हुए आप अपने वर्तमान को ही नहीं अपितु अतीत-पड़्यंत्रों को भी देख और समझ सकते हैं। भविष्य के अधिक दुर्दांत होने की परिकल्पना का यथार्थ महसूस सकते हैं। मनुष्यता के गायब होने और सब कुछ मटियामेट होने के आहट पा सकते हैं। यह जान सकते हैं कि अंततः लड़ना है प्रत्येक व्यक्ति को ही अपने हिस्से की लड़ाई। न तो सत्ता, न परिवार और न ही तो समाज व्यक्ति के अस्तित्व को लेकर स्वयं की जवाबदेही तय कर पायेंगे। नवगीतकार का विश्वास सबसे है भी, पर सत्ता से नहीं है। सच यह भी है कि ऐसे कवि एवं कवयित्रियों ने निंदा-कर्म से दूर रहते हुए इन मुद्दों पर विमर्श किया है। इन रचनाकारों ने एक जिम्मेदार कवि होने का कर्तव्य दिखाया है। इस बात की कोई परवाह किये बगैर कि सत्ता-पक्ष से देश निकाला मिलेगा या उपेक्षा। विपक्ष से सहयोग मिलेगा या धमकी।

नवगीत विधा में जिस राजनीतिक चेतना की कमी का आरोप था इधर कोरोना समय के दौरान वह चेतना सम्पूर्ण उर्वरता लिए दिखाई दी। योगेन्द्र मौर्य की दृष्टि में "नये गीत से/ नये समय का/ अनुभव होगा/ धरती के चेहरे पर/ फिर से/ उत्सव होगा।" उत्सव तब होगा जब सभी सुरक्षित, संयमित रहते हुए अपने अधिकारों के प्रति सचेष्ट होगा। इस हेतु भी वरिष्ठ और युवा रचनाकारों ने गम्भीरता के साथ अपने समय का मूल्यांकन किया। 'तन्त्र' के प्रतिरोध में होकर 'जन' की आशाओं और आकांक्षाओं को लेकर अपना पक्ष स्पष्ट किया। इस स्पष्टता में यह ठीक तरीके से दिखाई दिया कि नवगीत समकालीन परिस्थितियों को अभिव्यक्त करने में पूर्ण सक्षम विधा है। नवगीत की परिधि में रहते हुए आप देखेंगे तो स्पष्ट यह भी हो जाएगा कि 'तन्त्र' द्वारा इस कोरोना समय में जन को सबसे अधिक ठगा गया। 'लोक' अवाक रह गया।

नवगीतकारों ने लोकतंत्र के सहभागी प्रवृत्ति को 'लोक' बनाम 'तन्त्र' की भूमिका में चिह्नित किया। 'लोक' के अभिन्न हिस्से आम आदमी को रविशंकर पाण्डेय "पड़्यंत्र से/ हारे हुए जन/ तंत्र के/ मारे हुए जन" कहते हैं। उनकी दृष्टि में आम आदमी "भीड़ होते/ दफ्तरों की/ डांट खाते/ अफसरों की..../ भटकते हैं/ दर ब दर/ ये रोज/ दुत्कारे हुए जन।" इन्हें देखने और ख्याल रखने वाला कोई नहीं है। ये अपने भाग्य का विधाता स्वयं हैं। जिसे वह चुनता है वह संकट के समय भी चुनाव में व्यस्त होता है। "पड़्यंत्र से/ हारे हुए जन/ तंत्र के/ मारे हुए जन" कीड़े-मकौड़े की तरह इस कोरोना समय मर रहे हैं, न तो दवा पा रहे हैं और न ही तो ऑक्सीजन पा रहे हैं। सच यह भी है कि जिस राजा को प्रजा के हित कार्य करना चाहिए, वह राजा उसके अहित में मग्न होकर मदमत्त है। जिस 'तन्त्र' को 'लोक' का आवरण दिया गया वह पूर्ण रूप से लोक को विलुप्त के कगार पर खड़ा कर उसे 'तन्त्र-निर्मित' कुछ हाथों की कठपुतली बना दिया। यहाँ यह कहना सर्वथा उचित है कि— "मुखिया को मुख-सा होना था/ भूल गये शुचि मूल मन्त्र यह,/ कुछ हाथों की कठपुतली हम/ कैसा अपना लोकतंत्र यह,/ दीवारें भी बोल रही हैं/ बहुत अशुभ होता है नृप-मद। (नवगीत-सुनो प्रियंवद, अक्षय पाण्डेय)" विडंबना यह है कि जिस परिवेश की दीवारें ऐसा बोल रही हैं उसी परिवेश में रहने वाली जनता मूकदर्शक बन गुमनाम करने के खेल में सहभागी है। नृप-मद इतना कि उसे सामूहिक नरसंहार भी 'उत्सव' दिखाई दे रहा है। ऐसा पहली बार फिलहाल नहीं हो रहा है कि 'तन्त्र' के निर्माण में 'लोक' को मृत्यु के मुंह में धकेल दिया जा रहा हो, लेकिन इतना तय है कि जिस अंदाज में हो रहा है, वह पहले कभी शायद ही हुआ हो।

यह सभी को पता है कि कोरोना एक आपदा है, प्रकृति-आपदा है या मनुष्य-जनित, यह बाद की बात है। ऐसी आपदाओं में आदमी रस्म-रिवाज तक को निभाने से कतराने लगता है। जगदीश पंकज एक जगह कहते हैं कि "दौड़ती सी, भागती सी/ फिर रही है मौत/ सड़कों, अस्पतालों, और गलियों में मचलकर" जिसका समाधान करने की वजाय राजा चुनाव में मग्न है और इस मग्नता में मरते लोग न दिखाई देकर 'आपदा में अवसर' की तलाश लिए लोगों का जीना दुश्वार कर रहा है। 'भूप है चुनाव में मगन' में अश्वय पाण्डेय का यह कहना हमें सत्ता के अवसरवादी प्रवृत्ति को दिखाना है- "कोरोना काल बन खड़ा/ जीना दुश्वार कर रहा, / दुःख में अवसर तलाश कर/ कोई व्यापार कर रहा, / मानवता शर्मसार है/ उसकी यह देख कर ठगन।" मानवता शर्मसार है लेकिन सत्तासीन लोग और उनके समर्थित एकदम निर्लज्ज होकर आँख मूंदे पड़े हैं।

यश मालवीय की मानें तो "सत्ता के सब दलाल, / नोच रहे वोटी/ जल रही चिताओं पर, / सेंक रहे रोटी।" जनता की बात करने की जरूरत जहाँ है, जहाँ उनके दुःख-दर्द को अंधी शासन तक पहुँचाने का कार्य करने की जरूरत है वहाँ सब सत्ता की दलाली में मशगूल हैं। कोई केंद्र की दलाली कर रहा है तो कोई राज्य सरकार की। कोई पक्ष को कोस रहा है तो कोई विपक्ष को। जबकि पक्ष-विपक्ष महज सत्ता के लिए केन्द्रित हैं, मनुष्य की गति-दुर्गति से कोई लेना-देना नहीं है उनका। सत्ता-व्यवहार अभी किसी को नहीं दिखाई दे रहा है तो यह एक गंभीर समस्या है। सत्ता और केंद्र भी एक दूसरे पर तोहमत फेंक कर स्वयं मुक्त हो जा रहे हैं जिसे यश मालवीय ने बड़ी गंभीरता से दर्ज किया है- "केंद्र राज्य पर छोड़े/ राज्य केंद्र देखे/ देश मर रहा, मुखिया/ बस जुमले फेंके।" यश की दृष्टि में यह उसी जुमले का प्रभाव है कि- "क्रदम-क्रदम पर मिलता, / मौत का कुआँ।" स्थिति तो ऐसी है कि क्या गाँव क्या शहर, हर गली हर नगर, कोई न कोई कोरोना संक्रमित पाया जा रहा है और किसी न किसी का करीबी गुज़र रहा है।

नवगीत में सत्ता से समझौता का फिलहाल कोई सवाल नहीं है। जन महत्त्वपूर्ण है और जन संवेदना की सम्भावनाओं को पंख देना उद्देश्य। अनामिका सिंह 'अना' अपनी नवगीत में सत्ता को ही जिम्मेदार ठहराया है। इस जिम्मेदारी में उन्होंने मुखिया को निशाना बनाते हुए कहा कि गली-नगर-सड़कों पर "साँसें पड़ीं शांत जितनी भी/ उन सबके हो हत्यारे/ दृष्य भयावह टर सकते थे/ लेकिन तुमने कब टारे।" समस्या है सबको पता है लेकिन समस्या को भाग्य और आपदा में तब्दील करके देखने से विकरालता बढ़ जाती है उसकी। इस विकरालता में सुभाष वशिष्ठ का यह प्रश्न हम सबका प्रश्न बन मन-मस्तिष्क को बेधने लगता है- रोग, रोगी, चिकित्सालय/ आपदा भयभीत सब/ "सामने अदृश्य रिपु है/ पा सकेंगे जीत कब?" अदृश्य सिर्फ कोरोना होता तो समस्या का समाधान हो भी सकता था। इधर दोयम दर्जे की राजनीति हो रही है तो 'सादृश्य रिपु' भी 'अदृश्य रिपु' में परिवर्तित हो गए हैं। अदृश्य और सादृश्य में कौन जन के प्रति समर्पित हैं और कौन हैं जो जन को हाशिए पर धकेलने का कार्य कर रहे हैं, यह भी स्पष्ट नहीं हो रहा है।

कोरोजीवी नवगीतों में बदलते राजनीतिक समीकरण पर भी विचार किया गया है। राजनीति में 'भक्त' और 'गद्दार' का एक जो नया ट्रेंड निकल पड़ा है, इसके आवरण में बहुत कुछ गलत हो रहा है। एक 'प्रश्न', जिसे जागरूक नागरिकता का प्रमाण माना जाता है, उसे तत्काल प्रभाव से गद्दार घोषित कर दिया जा रहा है और सोशल मीडिया पर एक बड़े युद्ध का रूप ले लिया है। इस प्रवृत्ति पर जगदीश पंकज का यह प्रश्न एक जरूरी हस्तक्षेप बन जाता है- "कब तक प्रायोजित नाटक में/ छायेगी झूठी मक्कारी/ न्याय माँगती आवाजों को/ कहा जा रहा हो गद्दारी/ भाव-शून्य उद्धोषक मिलकर/ कब तक झूठी कथा कहेंगे।"

इधर के नवगीतों में सत्ता-प्रतिरोध पर अडिग रहते हुए परिवर्तन पर भी विचार किया जा रहा है। सही भी है, क्योंकि लोकतंत्र में परिवर्तन का विकल्प हर समय मौजूद होता है। यही विकल्प गलत करने से रोकता है और सही के 'चुनाव' के लिए प्रेरित करता है। वृजनाथ श्रीवास्तव का मानना है कि

“शल्य चिकित्सा लोकतन्त्र की/ अब तो बहुत जरूरी है/ और लोक से बनी हुई जो/ आज तंत्र की दूरी है/ हिम्मत बाँधो लौटेंगे फिर/ दिवस गये जो रूठे/ रूठे दिवस को वापस लाने के लिए विचार-मंथन की प्रक्रिया पर मजबूती से कार्य करना चाहिए। अब यहाँ यदि कवि-कथन पर विश्वास करें तो कहीं ऐसा तो नहीं कि वर्तमान 'शासन-व्यवस्था' का प्रतिकार कर 'अतीत-व्यवस्था' के आगमन के लिए सत्र की बात की जा रही है?

'तन्त्र' से 'लोक' की दूरी को समाप्त करने के लिए 'वर्तमान' या 'अतीत' पर मंडराना ठीक तो नहीं होगा? भविष्य के लिए विचार करने की प्रवृत्ति अपनाती पड़ेगी तो इसके लिए 'व्यवस्था' के चेहरों में परिवर्तन की बात करनी चाहिए। जब इस प्रकार के परिवर्तन की बात की जाएगी तो वह कुछ हद तक स्थाई और मजबूत व्यवस्था होगी। इस परिवर्तन में नेताओं की जगह लेखकों, पत्रकारों आदि के शासन व्यवस्था में हस्तक्षेप की मांग हो और यह अपेक्षा हो कि इनके आने से राजनीति का स्वरूप परिवर्तित हो सके। यहाँ कवि 'कबीर' की तरह मात्र समस्याएँ न देकर 'तुलसी' की तरह साफ़ विकल्प दे तो परिदृश्य और भी स्पष्ट हो सकता है। यह आसान कार्य नहीं है। बतौर राहुल शिवाय-“घोड़ों की/ आँखों पर पट्टी/ बाँकी हैं सब भेड़/ नई दिशा पायें/ हम कैसे/ कौन करे मुठभेड़/ कानों तक/ आती है केवल/ वही पुरानी टेर।” परिवर्तन कैसे होगा। नए की तो बात ही कोई नहीं कर रहा है। भाजपा को हटाकर कांग्रेस को लाना है। चोर को हटाकर डकैत को बैठाना है। इतने आई ए एस, पीसीएस, वकील, प्रोफ़ेसर, अध्यापक सब के सब भरे पड़े हैं, हम उनको नहीं लाते हैं। अपराधों से भरी राजनीति में हम या तो शहाबुद्दीन जैसे को चुनने के लिए बाध्य हैं या मुहम्मद अंसारी, अतीक अहमद जैसे लोगों को।

अपने किसी लेख में यह बात मैं पहले से ही कहता आया हूँ कि दलित-विमर्श और स्त्री-विमर्श की तर्ज पर लम्बे समय से हिंदी साहित्य में किसान-विमर्श की मांग उठ रही थी। उनके जीवन के यथार्थ को अभिव्यक्त करने की अपेक्षा बराबर बनी रही लोगों की। ऐसा नहीं है कि साहित्य में किसान की यथास्थिति पर विमर्श नहीं है। अन्य विधाओं की बात करें तो मुंशी प्रेमचंद से उदाहरण हम ले सकते हैं। कविता हो या नवगीत इन विधाओं में किसान के जीवन-यथार्थ पर गंभीर कार्य होते रहे हैं। यदि सक्रियता और सतर्कता के साथ इस विमर्श को परिचर्चा का माध्यम बनाया गया होता तो परिदृश्य वही न होता जो आज है। कहने को किसान सुखी और समृद्ध हैं। हर सुविधाओं का फायदा उठा रहे हैं। यही स्थिति जब आप किसानों से पूछेंगे तो उनके ही नहीं आपकी आँखों से भी आंसू चू पड़ेंगे। मैं बड़े रहीशों और ठेकेदारों की बात नहीं कर रहा हूँ। ऐसे किसानों की बात कर रहा हूँ जो बाकई किसान हैं तमाम विडम्बनाओं को जीते हुए भी वर्तमान हैं।

कोरोजीवी समय के नवगीत विधा में किसानों की यथास्थिति को गंभीरता से लिया गया है। यदि यह कहें कि यथार्थ-स्थिति की अभिव्यक्ति का पूरी संवेदना के साथ जीवंत चित्रण हुआ है, तो अत्युक्ति न होगी। कोरोना समय में ही राष्ट्रीय स्तर पर किसान आन्दोलन हुए। आन्दोलन की आड़ में छल छद्म की राजनीति भी खूब हुई, यह एक अलग मुद्दा है। फ़िल्मी दुनिया से हटकर किसानों के लिए यथार्थ में पहली बार ऐसा आन्दोलन देखने को मिला। किसान अधिकारों के लिए साहित्य, कला, संगीत, राजनीति, समाज हर क्षेत्र के लोग आगे आए, हालांकि यथास्थिति का जायजा लेते हुए कुछ अलग भी होते गए। जिस समय लोग कोरोना के भय से घरों में दुबके पड़े थे उसी समय किसान अपने अधिकारों की मांग पर अड़े थे। यह एक सहस्र का कार्य तो है ही।

कोरोजीविता के दौर में हर समय शांत रहने वाले कुछ नवगीतकारों को छोड़ कर अधिकांश ने किसान की यथास्थिति पर पूरी निर्भीकता से अपनी अभिव्यक्ति दी। अनामिका सिंह 'अना' किसानों की सभी त्रासद स्थितियों का जिम्मेदार पूँजीवाद को मानती हैं-कृषक हितों की बात छलावा/ पूँजीवाद महान। उनका प्रश्न है कि “उचित मूल्य फसलों का हलधर/ कब-कब हैं लाये” जब भी वह आगे आए हैं,

पड्यंत्रों की बलि बेदी पर चढ़ा दिए गए हैं। उचित मूल्य की क्या कहें, सरकार और पूँजीवाद की मिलीभगत में 'कम' के लिए भी लाइन में लगे रहते हैं। यदि अनामिका की दृष्टि में "कृषि प्रधान है देश हमारा/ भूखा मगर किसान" तो किसी भी देश और समाज के लिए इससे बड़ी वासद स्थिति और क्या होगी कि, जो दूसरों का पेट भर रहा है स्वयं भूखा है।

भूख और बेगारी की स्थिति से जुड़े किसानों के लिए न्यायलय है, संसद है, पूँजीवाद है सब हैं, बावजूद इसके वह असहाय, अनाथ और लाचार-बेवस के रूप में जीवन यापन कर रहा है। ऐसा इसलिए क्योंकि उसका सच कोई रखने वाला नहीं है। नवगीतकारों ने इस सच को कहने और प्रस्तुत करने का साहस दिखाया है। आन्दोलन में आए 'किसानों की स्थिति' और उनकी तत्कालीन परिस्थिति को राहुल शिवाय अपने नवगीत में स्पष्ट दिखाते हैं-"वह बँटेदार रामू जो था/ उसका उपजा फिर नहीं हुआ/ अफसर, मुखिया, कर्जे में ही/ राहत का पैसा सभी बँटा/ वह आंदोलन कर लौट गया/ पर मिला नहीं कुछ दिल्ली से/ राधा चूल्हा-चौका करती/ दुखिया दो बेटी छोड़ गया/ नीलाम हुआ जब घर उसका / वह दुनिया से मुख मोड़ गया/ राधा-सी कितनी रोती हैं/ वह भूख मिटाएगी कैसे।" अधियारो (बँटेदार) की स्थिति सभी जानते हैं। खेत-बारी उनका नहीं होता लेकिन करते सभी कार्य वही हैं। ऐसे किसानों की संख्या देश में बहुत है। आपदा में आई राशि ऐसे किसानों के पास कभी नहीं पहुँचती। इनके गुजरने के बाद 'राधा-सी' बहुत होती हैं जिनके आपद-विपद में कोई सहायक नहीं होता। इनके लिए राजनीति किसी छल से कम नहीं है। शिवाय यह दिखाने का प्रयत्न कर रहे हैं कि-"राजमार्ग पर सिसक रहे हैं/ गेहूँ, मक्का, धान/ धीरे-धीरे उधर रहा है/ सत्ता का परिधान" क्योंकि कभी किसी दल ने कोई सहायता प्रत्यक्ष या परोक्ष रूप से शायद ही की हो। दिल्ली में ऐसे बहुत किसान थे जिनको अब उनका पड़ोस भी शक की दृष्टि से देख रहा है।

भारतीय कृषि मौसम पर निर्भर है। चुनावी मौसम, पड्यंत्र के दिन से उबरता है जब किसान तो प्रकृति भी उसके साथ क्रूर मजाक करती है। फसलों का असमय नष्ट हो जाना, सूख जाना या अंकुरित ही न होना, ये सभी स्थितियाँ किसानों को अनाथ करती हैं। व्याकुलता भरी स्थिति में किसान यही सोचता है कि "खुल कर कभी न/ रो पाए हम/ मन करता रोएँ दहाड़ के!!" इसी नवगीत में रविशंकर पाण्डेय किसानों की यथास्थिति पर कहते हैं-

सावन सूखे/ भरे न भादों/ बहक गए हैं/ दिन आषाढ़ के
किस्मत अपनी/ रहे बाँचते/ मौसम-/ सूखे और बाढ़ के !
पारसाल बूड़े उतराए/ आसौं/ सूखे की चपेट में
पहले कमर/ एक ने तोड़ी/ दूजा मारे लात पेट में,
फिर भी/ बोते रहे खेत हम/ सस्ता मद्दा मूस काढ़ के !
समय चक्र के/ उलट फेर से/ यह कैसा अंधेर हो रहा
कल तक जो/ चेरापूँजी था/ अब वह जैसलमेर हो रहा,
औंधी कोठली और बखारी/ क्या रखते/ हम काट माड़ के !
गाते आए/ रो धो करके/ हम जीवन भर बारहमासी
हरी धनखरी की/ छाती में/ उग आई क्यों सत्यानाशी,

'चेरापूँजी' का 'जैसलमेर' होना, 'सूखे' और 'बाढ़' के बीच अपनी किस्मत को बाँचना ही भारतीय किसानों का यथार्थ है। इधर कोरोना समय में आपदा ने किसानों के लिए एक नयी समस्या पैदा कर दी है। अबनीश त्रिपाठी मानते हैं कि इनके "दिन कटते हैं तामझाम में/ अंदेश में रात/ नहीं सुधरते लेकिन अब भी/ मौसम के हालात/ टूटी खपरैलों के/ कारण/ सिसक रही दीवार।" तामझाम में दिन बिताने वाला किसान स्वयं तामझाम बनाकर रह गया इस कोरोना समय में। अभी लॉकडाउन लग जाए

तो दो वक्त की रोटी भी मुश्किल हो जाए छोटे किसानों के लिए, जो एक गंभीर समस्या है।

कोरोजीवी नवगीत अपनी सम्पूर्ण चेतना के साथ मनुष्य की वेदना को अभिव्यक्त करती है। इधर के नवगीतों में हर चीजें गौण हो चुकी हैं। किसान की सम्पन्नता, खेतों का सौंदर्य, फसलों की हरियाली से लेकर प्रेम, मनुहार जैसी स्थितियां एकदम गौण हो गयी हैं। ऐसे परिवेश की यथार्थता पर यश मालवीय उनका पक्ष रखते हैं-“भूखे से लोग जियें बदहाली, / ऐसे में पेट हम भरे-गाएँ/ इससे तो अच्छा है मर जाएँ।” मरने का कारण सीधे तौर पर यह है कि हाहाकार, डर, भय, चिंता, व्यग्रता जैसे भाव परिवेश में हावी हो रहे हैं। किसानों का जीवन इनसे अछूता नहीं है। वे सब भय और त्रासद की स्थिति में हैं। उनकी वर्तमान स्थिति को अक्षय पाण्डेय विक्षेपित करते हुए कहते हैं कि-“रोज हरा सपना किसान/ आँखों में बोता है/ शीतलहर, पाला-पाथर संग/ जगता-सोता है/ जर्जर तार-तार छप्पर है/ तन पर फटी हुई चादर है” ऊपर से परिवार को पालने-पोषने की चिंता है, घर-बार चलाने की बेवसी है और सामने लॉकडाउन है, बंदी है, घर से न निकलने और हर हाल में वही करने की बाध्यता है जिनसे न तो उन्हें उबरना है और न ही परिवेश को।

यह नवगीत का सामर्थ्य है जिसकी वजह से परिवेश में आपदा में अवसर की जगह अभिव्यक्ति का साहस दिख रहा है। किसानों, मजदूरों, बेवसों की यथास्थिति को प्रस्तुत करते हुए निश्चित तौर पर एक ईमानदार रचनाकार होने का धर्म निभाया है नवगीतकारों ने। समकालीन मुद्दों पर सक्रिय सहभागिता के लिए इस विधा की वापसी हमें आश्चर्य करती है और कविता की ज़मीन से गायब हो रही उर्वरता को बनाए रखने के लिए प्रेरित भी। कोरोजीवी कविता ने सांस्कृतिक धरातल पर गम्भीरता से अपनी उपस्थिति दिखाई है। इस दौर के नवगीत में प्रेम, साहचर्य, सद्भाव और सहभागिता पर भी कार्य हुआ है। सांस्कृतिक सहभागिता के एकीकरण का प्रयास किया गया है। सामाजिक सद्भाव और सांप्रदायिक एकीकरण पर बल दिया गया है। हर परिस्थिति में मनुष्यता को बचाए रखने का आह्वान किया गया है। इधर सबसे अधिक आक्रमण सहभागी प्रवृत्ति पर हुआ है। ऐसा न हो कि मनुष्य एक-दूसरे के खून का प्यासा हो और साथ-सहयोग की जगह मार-काट की प्रवृत्ति को लोग शौक से अपनाने लगे, नवगीतकारों का चाहना है कि इन सब पर गंभीर होकर मानवीय और करुणा से परिपूर्ण बनें।

गरिमा सक्सेना के नवगीत की पंक्तियों के सहारे कहें तो “कई चेहरे नित्य बस/ तस्वीर होते जा रहे हैं/ कीमती कितने करीबी/ लोग खोते जा रहे हैं” फिर भी वह कौन लोग हैं जो मनुष्य को मनुष्य से दूर करने पर अमादा हैं? क्या इतनी त्रासद स्थितियां उनकी आँखों को खोलने के लिए कम हैं अभी? जो खो रहे हैं उनके साथ का अभाव भी क्या एक-दूसरे को संग-साथ रहने की स्थिति को नहीं समझा पा रहा है? नहीं समझा पा रहा है क्योंकि छुआ-छूत, भेद-भाव का नया संस्करण आ गया है इधर। नवगीतकार ओम धीरज देखते हैं कि अभी हम ठीक से सामाजिक हो भी नहीं पाए थे, सामाजिक विसंगतियों को तोड़ ही रहे थे कि “छुआछूत फिर से आ धमका/ लेकर रोग बहाना,।” लम्बे जीवन अनुभव के आधार पर धीरज कहते हैं कि “भुक्ति-युक्ति के बीच मुक्ति हित/ सदियों लड़ा जमाना/ तब जाकर कुछ दशाब्दियों में/ छूटा दाग पुराना!” लेकिन कोरोना के आगमन से पुराना दाग विवशता का रूप धारण कर लिया।

जिस छुआछूत से उबरे थे उससे भी गहरे रूप में जुड़ गए। छुआछूत के इतिहास का अवलोकन करते हुए ओम धीरज कहते हैं-“उपासना के संग चला था/ पहुँचा चूल्ह-कड़ाही तक, / भोज-भात, पानी-परात से/ जा पहुँचा परछाई तक।” कहाँ तो हम मंदिरों में प्रवेश और निषेध के लिए लड़ रहे थे, फिर खान-पीन के व्यवहार से दूरी बनाए, भोज-भात में दूरियां बढ़ीं, इधर अब परछाई का बचाव किया जाने लगा है। स्थिति तो यह है कि इतने डरे और भयभीत हैं लोग कि एक दूसरे को देखना और छूना तक नहीं पसंद कर रहे हैं। माधव कौशिक का यह कहना कितना सही है कि “पहले ही अलगाव बहुत था/ अब सामाजिक दूरी/ कैसे कोई कर पायेगा/ समरसता को पूरी/ जंगल के दावानल जैसा/ संकट पसर गया।”

इस संकट में कोई मर जा रहा है तो उसको कन्धा तक देने के लिए तैयार नहीं हैं।

सामाजिकता जितनी तेज से बढ़ रही थी, जातिवाद, छुआछूत-भेदभाव जितने तीव्र गति से समाप्ति के कगार पर थे, इन सब में अब उतना ही विश्वास दिखाई देने लगा है। मानवीयता के मार्ग पर बढ़ते हुए लोग अचानक अमानवीयता को ही अपना जीवन-शैली बनाने लगे हैं। इन सभी को रोकने के लिए बुद्धिजीवियों को सामने आना चाहिए। उन्हें जगदीश पंकज सरीखे नवगीतकारों के इन पंक्तियों से प्रेरणा लेनी चाहिए कि 'जब सभी संवाद, पीड़ित/ संक्रमण से ग्रस्त, तब फिर/ बैठ मिलकर/ हल तलाशें सब परस्पर' ताकि विभेदकारी शक्तियां न सक्रिय हो पाएं और सब मिलजुलकर संकटग्रस्त समस्याओं से लड़ सकें और धरा-धाम को सुंदर से सुन्दरतम बना सकें।

कोरोना की त्रासदमय स्थिति में रचनाकारों को पर्यावरण प्रदूषण का भी ख्याल आया है। चिड़ियों का प्यासे रह जाना, बैठने के लिए पेड़ की शाखाओं का उपलब्ध न होना, हवा का विपाक्त होना, भरे-पूरे, हरे-भरे परिवेश का जंगल में परिवर्तित होते जाना नवगीतकारों की चिंता है। पंकज परिमल अपने नवगीत में स्वीकार करते हैं-"जो निसर्ग से मुक्त मिले, वे/ दूषित हुए हवा और पानी/ आज शुद्धता अनुपलब्ध हो/ करती है अपनी मनमानी।" इस मनमानी में हम सब शामिल हैं अपनी अज्ञानता और जिद के साथ। परिदृश्य तो यह है कि ईंटों से निर्मित महलों ने भारत की स्व-निर्मित आवास-प्रणाली को लगभग समाप्ति के कगार पर लाकर खड़ा कर दिया है। पहले छान-छप्परो के रहने से कुछ भले न हो लेकिन जीव-जंतुओं को भी रहने का आसरा मिल जाता था। रविशंकर पाण्डेय की चिंता वर्तमान परिवेश के लिए जायज है-"छानी छप्पर/ सब लील गए/ जंगल के जंगल ईंटों के/ आदमजाये/ बिलबिला रहे/ अंडों बच्चों से चींटों के, छोटे छोटे कोठे/ क्या हैं ज्यों/ छत्ता एक तइया का!" ये नए जमाने के आशियाने हैं जहाँ जीव-जंतुओं की चिंता न होकर बस अमीर से अमीर दिखने के शौक-साधन शेष हैं।

अतीत-स्मृति के सुख को खोजते विवेक आस्तिक के इन प्रश्न भरे चिंता में हम सब की चिंता शामिल है कि "कहाँ छुप गए गुलर-फूल से/ प्यारे-प्यारे दिन/ अब तो आँखें कसक रही हैं/ गौरैया के बिन।" जीव-जंतुओं, गौरैया आदि के विलुप्ति के कगार पर होने से धरती का सौन्दर्य विनष्ट हुआ है। रवि नंदन सिंह की दृष्टि में इन सब स्थितियों का परिणाम यह हुआ है कि "आसमां की गोद में अब/ शाम भी ढलने लगी, लौटती लहरें तटों को/ अलविदा कहने लगीं, डूबते सूरज से उसकी/ रश्मियाँ भी बिछुड़ गयीं।" शेष क्या हैं फिर? मनुष्य की अहंताएं, मूर्खताएं और अज्ञानताएँ जो इधर प्रकृति से दूर रहते हुए किताबों के पन्नों से साधर हुए लोगों में बढी हैं।

सामाजिक स्थिति बद से बदतर की तरफ बढ़ती जा रही है। पर्यावरण का प्रभाव इधर सम्पूर्ण परिवेश पर देखा जा रहा है। इधर के दौर में बढी सांस्कृतिक विकृति से भी हम इनकार नहीं कर सकते हैं। कोरोजीवी कविता का प्रयास है सांस्कृतिक समृद्धि बनाए रखना। रहन-सहन, बात-व्यवहार, चाल-चलन से लेकर आचार-विचार तक की प्रक्रिया पर नवगीतकारों ने गीत दिए हैं। इन गीतों में संस्कृति के उन बिन्दुओं पर चर्चा की गयी है जिनसे आचार-विचार-व्यवहार आदि का निर्धारण होता है। धर्म-कर्म, पूजा-पद्धति आदि को हम आचार-विचार को संयमित रखने का साधन मानते थे लेकिन पंकज परिमल "पूजा, हवन, अज्ञान, प्रार्थना/ रँधे कंठ की मौन व्यथायें" मानते हैं। इन सब से दुःख कम नहीं हो रहा है और न ही तो कोई आसरा मिल रहा है। हम जितना इनकी तरफ बढ़ने की कोशिश कर रहे हैं दुःख उतना ही अधिक सघन होता जा रहा है। शांति तो बहुत दूर की बात हो गयी है।

वैसे भी ईश्वर, ईश्वर के रूप और उनके मोह से आदमी का मोहभंग इधर हुआ है। वृजनाथ श्रीवास्तव का यह प्रश्न "वक्त कठिन है/ ऐसे में हम/ किसको आराधें" हर उस व्यक्ति का प्रश्न है जो इस त्रासदी चपेट में आया है। यह पहले भी किसी लेख में कहा जा चुका है कि शब्द-सत्ता के सक्रिय होने का समय है ये। सभी सत्ताएँ, चाहे वह ईश्वरीय हों या मानवीय, असहाय और लाचार हुई हैं इधर। जगदीश

पंकज कहते हैं "अब समायोजन-प्रबंधन का/ जटिल है समय/ आओ, मान्यताओं पर/ विचारें पुनः मिलकर" ताकि आपदाओं में हमारा साथ देने वाला न भी हो तो हम आत्मबल से ही सही, लड़ तो सकें कम से कम।

यह संकट का समय चल रहा है। जीवन संकटों से होकर हर समय गुजरता रहता है। हम अन्य समस्याओं से इतने भयभीत कहाँ होते हैं जितना इधर के दिन कोरोना से हो रहे हैं? जीवन को निर्भय और सकारात्मक पथ पर लाने के लिए हमें पंकज परिमल के गीत की इन पंक्तियों को समझना होगा-"थोड़ी-बहुत दिक्कतें आती रहती हैं/ पर मन को छोटा करने से क्या होगा/ अपनी नज़रों की ही ताकत कम होगी/ आँसू को मोटा करने से क्या होगा," चिंताएं बढ़ेंगी, समस्याएँ अनायास पैदा होंगी, शारीरिक रूप से हम कमजोर होंगे तो किसी न किसी रूप से कोरोना जैसे अदृश्य वायरस के भाजन ही बनेंगे। इसलिए समस्त चिंताओं को छोड़कर वर्तमान को जीने में तत्परता दिखानी चाहिए क्योंकि "हरदम नहीं/ महामारी का/ मंजर होगा/ खुद से या फिर/ नहीं हवाओं का/ डर होगा/ कुम्हलाए/ पौधों में जीवन/ संभव होगा (योगेन्द्र मौर्य)।" ये महज स्वप्न एवं आशा के वाक्य भर नहीं हैं मनुष्य और मनुष्यता को बचाए रखने के लिए ऐसी पंक्तियों को आशा भरे आधार मन्त्र मानकर चलना चाहिए।

इधर के नवगीतकार लगातार आम जन की सम्बेदना को शब्द देने में सक्रिय हैं। शुष्कता और भावुकता को त्यागकर यथार्थ परिदृश्य का अवलोकन ही नहीं कर रहे हैं, साहस के साथ अभिव्यक्त कर रहे हैं। हमें नवगीत के स्वर को समझना होगा। उसके साहस को मानना पड़ेगा। किसी भी विधा को बगैर पढ़े खारिज कर देने की तत्परता से बचना होगा। कविता की अन्य सभी विधाओं से कम सक्रियता नहीं है इधर। कोरोना समय में नवगीत ने अपनी जिम्मेदारी का निर्वहन खूब किया है और वर्षों से आलोचकों की इस मांग को कि नवगीत में यथार्थ बोध के क्षमता नहीं है, पूरा किया है। कोरोजीवी कविता में नवगीत के सामाजिक संघर्ष पर यह अपनी तरह का लेख है जिसके सारे सन्दर्भ फेसबुक से लिए गए हैं।

